891.99.09
Ч-91

891.99.69
Ա-91
13 APR 2011
493

ԽՈՐԵՆԱՑԻ, ԵՂԻՇԷ

ԵՒ

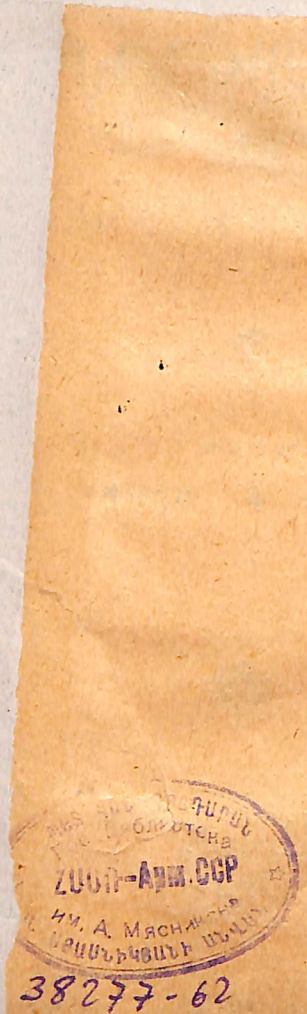
Հ. ՆԵՐՍԷՍ ԱԿԻՆԵԱՆ

ԳՐԵՑ

ՀՐԱՆԴ Ք. ԱՐՄԷՆ

ՏՊԱՐԱՆ ՍՐԲՈՑ ՅԱԿՈԲԵԱՆՑ
ԵՐՈՒՍԱՂԷՄ
1951

26 .02. 2013
63.137

Ա. ՄԱՍ

ԽՈՐԵՆԱՑԻ ԵՒ Հ. ԱԿԻՆԵԱՆ

1

Հ. Ն. Ակինեան, Վիեննայի Մխիթարեան միաբան, քաջածանօթ դէմք է հայ բանասիրական աշխարհի մէջ։

Գրեթէ քառասուն երկար տարիներէ ի վեր ան տքնաջան կ'արտադրէ։ Վիեննայի Մխիթարեան տպարանի վերջին գրացուցակը գինք կը ներկայացնէ օրպէս հեղինակը քսան երեք մեծ ու պզտիկ աշխատութիւններու։

Ան կը գրէ չոգեպինդ արագութեամբ և առանց դադարի, և իր գրութիւնները ուսումնասիրելուդ այն տպաւորութիւնը կը ստանաս թէ այս անխոնջ Հայրը տէրն է ինքնաշարժ գրչի մը, որը համբերատար սպիտակ թուղթի անխոչընդոտ մակերեսին վրայէն այնքան սրընթաց կ'ընթանայ, որ յաճախ — գժբախտաբար չատ անգամ — իր միտքը կարծես չի կրնար հասնիլ իր գրչին եռեւէն։

Ասիկա թերևս տանելի ըլլար գրական ուրիշ մարզերու մէջ, բայց բանասիրութեան — մանաւանդ հայ բանասիրական ասպարէզի մէջ — պէտք է լինէր ճիշդ հակառակը։ Շրջահայեաց զգուշաւորութեամբ իր քայլերը չափող մարդին՝ գրիչը հետևելու էր ալ աւելի չափչփուն և կշռադատուած քայլով։

Թերթեցէք վերջին քանի մը տարինեբու «Հանդէս Ամսօրեայ»ները և կը տեսնէք թէ իւրաքանչիւր թիւին գրեթէ երեք քառորդը առանձինն կը լեցնէ Հ. Ակինեան։

Շեշտեցինք հայ բանասիրութիւնը, և իրաւացիօրէն։ Հայ ժողովուրդի պատմութեան — քաղաքական, ընկերային, եկեղեցական և մշակութային — վերաբերեալ խնդիրները խիստ բարդ են։ Առեղծուածային հանգոյցներ կը դիմագրաւեն քեզ, կնճիռներ, որոնք եթէ իրարու չհակասեն իսկ, միոյն կամ միւսին տրամաբանական լուծումը կը բարդացնեն և կը ստիպեն, որ բանասէրը առատ ուղեղի քրտինք թափէ, ճակատի և գրչի քրտինքէն առաջ, որպէսզի կարենայ ըստ կարելւոյն ամենահաւանականի, եթէ ոչ ճշգրիտ, եզրակացութեան մը յանգի տրուած հարցի մը մասին։

Բազմադարեան ժամանակաշրջան մը ունինք, դէպքերով, դէմքերով և չարժումներով լի։ Մեր դասական մատենագիրներու ձեռագիրները, դարերու ընթացքին բազմահազար ընդօրինակողներու ձեռքէն անցած ըլլալով, չունին բազձացուած այն կատարելութիւնը, որը բանասէրին աշխատանքը մի քիչ թեթևացնէր։ Հետևաբար, եթէ բանասէրը կ'ուզէ որ հայ բանասիրութեան իր տալիք լուման արժէք մը ներկայացնէ, արթնամիտ զգուշութիւնը խստապահանջ առաջնորդ պարտի ունենալ իրեն, և ամէն բանէ վեր, պէտք չէ աճապարել, նոյնիսկ երբ «նոր» գիւտ մը ըրած է, որը միւս բանասէրներու մատ խածնել պիտի տայ։

Հ. Ներսէս Ակինեանի, որպէս բանասէրի, ի մասնաւորի Մովսէս Խորենացիի և Եղիշէի վերաբերմամբ, մեր այս գրութիւնը, որ խոստացած էինք 1945ին (տես Հայրենիք Ամսագիր, 1945, Յուլիս–Օգոստոս), ուշացուցինք սպասելով իր Եղիշէի մասին գրած երկու հատորներու յաջորդ (և վերջի՞ն) գրքին։ Սակայն ցարդ սոյն հատորը լոյս չէ տեսած։ Իսկ «Հանդէս Ամսօրեայ»ի 1947 Հոկտեմբեր–Դեկտեմբեր հա-

մարին մէջ Սորենացիի նոր աղբիւր մըն ալ գտած ըլլալու պարագան առիթ կուտայ որ մեր խոնարհ կարծիքը յայտնենք Հ. Ակինեանի վերոյիշեալ երկու մատենագիրներու մասին կատարած մտամարզանքին և անոր ի յայտ բերած բանասիրական մեթոտին։

Հայ ապրող բանասէրներու մէջ Հ. Ակինեան թերևս ամենէն չատ կարգացած անձն է։ Հարիւրաւոր հատորներու էջերուն վրայ աչքի լոյս թափեր է, պրպտեր, քններ, նօթագրեր է ապշեցուցիչ առատութեամբ։ Իւր միտքը նմաներ է ընդարձակ չտեմարանի մը, որ մինչև առաստաղի անկիւնները լեցուեր է պատմագիտական տեղեկութիւններով։

Սակայն ինչ որ ճիշդ է խճողուած չտեմարանի պարագային, ճիշդ է նաև ծանրաբեռնեալ մտքին։ Ուր առարկաները դէզ դէզի վրայ կուտակուեր են, յորգած են նրբանցքներուն, չարժելու տեղ չձգելով, և ուղուած առարկայ մը փնտռելուդ չատ մը ուրիշներ առեր դրեր ես մինչեւ փնտռածդ գտնելը։ Կարգով կանոնով չապահասելու այլևս ոչ ժամանակ և ոչ ալ միջոց կը մնայ։

Ինդրոյ առարկայ երկու մատենագիրներու հանդէպ Հ. Ակինեանի գործադրած մեթոտը այնքան ցայտուն կերպով կը յայտնէ այս պարագան։ Եւ կարդալուդ կ'աւազես թէ գրողը փոխանակ իր վերլուծական ջանքերը կեդրոնացնելու միմիայն առաջադրած նիւթին, պատմական անձի մը կամ տեղւոյ մը անունը յիշելուն կը յամենայ այդ անձի կամ տեղւոյ մասին գիտցածները ըսելու։ Գլխաւոր ճանապարհի երկայնքին կ'ախորժի երկրորդական և կողմնակի արահետներուն արագ պտոյտ մը տալ։ Իր գրելու սրարշաւ ընթացքին նոր նոր գիւտեր կ'ընէ, որոնք նոր շեղումներու տուն կուտան։

Այս այնքան ալ ծանրակշիռ չհամարուէր և թերևս նկատուէր որպէս հետաքրքրական անհատական յատկանիշ մը, որ իսկատիպ գրուշմ մը կրնայ տալ հեղինակի գրելակերպին, առանց զգալիօրէն խաթարելու իր բանասիրական և գիտական լուրջ վերլուծումները։

Սակայն այդպէս չէ եղած գոնէ Սորենացիի և Եղիշէի մասին իր աշխատասիրութեանց մէջ։ Առաւելապէս այս երկու գործերու մէջ Հ. Ակինեան կը յայտնաբերէ բանասիրական իւրայատուկ մեթոտ մը, որ

հեռու է գիտական ըլլալէ, որուն համար կը տատամսիմ նոյնիսկ մեթոտ բառը գործածելու, քանզի մեթոտը տրամաբանական օղակաւորումով կարգ կանոն մը կ'ենթադրէ։ Ուրիշ բառ մը չգտնելուս պիտի գործածեմ մեթոտ բառը։

Իր նախորդ քանի մը տասնեակ տարիներու մատենագրական աշխատութեանց արժանիքներուն վրայ մռայլ ստուեր մը կը ձգէ վերոյիշեալ մեթոտը. և այս աւելի քան ցաւալի է։ Քանզի Հ. Ներսէս Ակինեան բազմավաստակ մշակ մըն է, որուն ըսածն ու գրածը ամենայն ուշադրութեամբ կը սիրենք ի մտի առնուլ. մանաւանդ երբ Խորենացիի և Եղիշէի նման հայ բանասիրութեան ամենալուրջ երկու կնճռոտ խընդիրներու մասին կը խօսի, և կը խօսի բոլորովին նոր և չատ չատերու համար անակընկալ և արմատական բաներ։

Մեր դասական գրողներէն առաւելապէս Խորենացին և յետոյ Եղիշէն բանասէրէն և ուսանողէն կը պահանջեն զգուշաւոր և լուրջ վերաբերում։ Պիտի քննենք զանոնք, պիտի վերաքննենք, պայմանաւորական մեր աշխատանքը հիմնուի գիտական հողի վրայ։

Մեթոտը, որ Հ. Ակինեան յարմար դատած է ընտրել հեռու է գիտական ըլլալէ և եթէ չարունակուի կամ հետևորդներ ունենայ ազիտաբեր կրնայ ըլլալ հայ պատմագրութեան համար։ Ազիտաբեր բառը գործածեցի երկար մտածելէ վերջ։ Եւ քիչ յետոյ պիտի տեսնենք թէ ան ոչ միայն տեղին է այլ թերևս իրեն ընկեր ունենալու էր չարաբաստիկ բառն ալ։

2

Իւր տարիներու մատենագրական աշխատանքները յախուռն անձնավստահութիւն մը տուած են Հ. Ակինեանին, և ասով է որ կարելի է բացատրել այն բացասական յատկանիշները որոնք կը վարեն իր վերլուծումի մեթոտը։

Այս յատկանիշներն են, անհամբեր արագութեամբ գրել, որ պատճառ կ'ըլլայ հակասութեանց մէջ իյնալու։ Երբեմն այնպիսի անհաճոյ հակասութիւն, որ ընթերցողին զարմանք կը պատճառէ, իսկ պատմագրական ուսանողի մը չփոթ և կսկիծ։

Յետոյ ան կը սիրէ ենթադրութիւններ ընել։ Ենթադրութիւնը անպայման

յոյժ օգտակար է բանասիրական մարզի մէջ։ Բայց Հ. Ակինեանի ենթադրութիւններէն ոմանք մէկզմէկու կը հակասեն։ Ինչ որ աւելի տարօրինակ է, ենթադրութեամբ, «ամենայն հաւանականութեամբ» կամ «ինձ կը թուի»ով յղացուած միտք մը, շատ չանցած արդէն իբրեն համար համոզում գարձած է, եղած է իրողութիւն մը, և հիմնուած նման «իրողութեան» վրայ պատմական դժուարին հարցի մը շուրջ վճիռ կը կայացուի։

Ապա Հ. Ակինեան կը սիրէ տեսութիւն մը կամ վարկած մը իւրացնել և անկէ վերջ անտեղւոտալի յամառութեամբ, երբեմն կամայական, յաճախ բռնազբօսիկ փաստարկութիւնները յառաջ կը քշէ, որպէսզի կանխակալ այդ տեսութիւնը իր զետեղած պատուանդանին վրայ ամուր կանգնած տեսնէ։ Նոր կօշիկ մը գտնելէ վերջ կ'ուզէ ոտքը կօշիկին յարմարցնել և եթէ հարկ տեսնէ չատատմիր պզտիկ տաշումներ ընելու ոտքէն որպէսզի ան յարմարի կօշիկին։

Կամայական իր մարզանքները Խորենացիի պարագային դժբախտաբար, քննախընդիր, գրեթէ անարգական չեշտով մըն

ալ կը կէտկիտէ։ Կարծես խեղճ Մովսէսի դէմ անձնական ատելութիւն մը ունի։ Մի ոմն Յ. Տաղբաչեան գիրք մը գրած ունի, Փաւստոս Բիւզանդացի եւ իր Պատմութեան խարդախողը (Վիեննա, Մխիթարեան Տպարան, 1898)։ Այս անձը վրէժխնդրական ատելութեամբ մը կրնայ գրել. «Առ այժմ մենք Խորենացու ցնդաբանութիւնները մէկ կողմ թողնենք» (էջ 13։ կամ, «...Ահա մի նոր ապացոյց մեր զառամեալ պատմաբանի անբարեխղճութեան և այն ողորմելի հասկացողութեան մասին որ նա ունի պատմութեան վրայ» (17), կամ, «... նոյն կեղծիքն է անուամ Խորենացին» (20), կամ, «Այս ծերունին որչափ խարդախ, նոյնչափ միամիտ է» (47), եւայլն, եւայլն։

Բայց ի՞նչպէս կարելի է հաւատալ որ Հ. Ակինեան կրնայ իրեն թոյլատրել Խորենացիի դէմ ամենադոյզն անարգական արտայայտութիւն մը իր բանասիրական ուսումնասիրութեանց մէջ։ Միթէ ե՞ս Հ. Ակինեանին յիշեցնելու եմ հռոմէական հին առածը. «Այն ինչ վայել է եզին, վայել չէ Արամազդին»։

Ի՞նչ գոհացում կարող է ստանալ գիտնական բանասէր մը իր ժամանակէն հա-

զար կամ աւելի տարիները առաջ մեռած հեղինակի վերաբերմամբ գործածել բանագող, բագրատուններու կապարճակիր կամ խնկարկու արհամարհական արտայայտութիւնը: Ո՞ւր կը հանինք եթէ ես կամ ուրիշ մըն ալ ելլենք Փաւստոսը, Փարպեցին և Եղիշէն կոչենք Մամիկոնեաններու կապարճակիրները: Եւ ես թերևս աւելի հոգ ունենամ այդպէս կոչելու զանոնք, երբ նկատի առնենք որ սոյն երեք պատմիչները որքան մոլեռանդ և լորձնաչուրթն փառաբանողներն են Մամիկոնեաններու:

Ցետոյ բոլորովին անբացատրելի, չըսեմ համար անհեթեթ բան մըն է տեսնել թէ ինչպէս Հ. Ակինեան, որ Ղևոնդ և Խորենացի միևնոյն անձն է կ'ըսէ, Ղևոնդի հանդէպ այնքան համակրանք ունի, իսկ Խորենացիի անձին դէմ արհամարհանք: Մի՞թէ միևնոյն անձը թէ չար է և թէ բարի: Վախնամ Ա.յո՛ պիտի պատասխանէ և որպէս ապացոյց յիշէ վիպասան Սթիվընսընի «Տաfթըr ձեfիլ եւ Մրuթթr Հայs» վիպակը:

Հ. Ակինեանի մեթոտին ուրիշ մէկ յատկանիշը, մանրամասնր և երկարապատում քննութեան ենթարկել երկրորդական կամ երրորդական կարևորութիւն ներկայացնող դէպք մը կամ նախադասութիւն մը, և անկէ հանած արդիւնքը յարմարցնել գլխաւոր նիւթին: Ա.յս մէկ պարագան սակայն յատուկ չէ միայն Հ. Ակինեանին:

Ա.տենօք չատ չատեր տարուեցան այս մանրախուզութենէն, որ համաճարակի մը համեմատութիւնները ստացաւ և ծանօթ է որպէս Hypercriticism: Մենք քանի մը տարի առաջ բանասիրական այս երևոյթը կոչած էինք Տերեւամաղութիւն: Տերեւը բարակ մաղերէ անցնել և անոր այսպիսի մանրամասն քննութենէն ձեռք բերուած արդիւնքով ծառին բունն և արմատը կըշռադատել, առանց այդ բունն ու արմատը ենթարկելու նման քննութեան:

Մեր մէջ Hypercriticism-ի կամ Տերեւամաղութեան կարկառուն ներկայացուցիչները կը հանդիսանան Դր. Խալաթեանց և իրմէ վերջ Հ. Ակինեան:

Կը մոռցուի սակայն որ գրեթէ յիսուն տարի առաջ Hypercriticism-ը որպէս նորաձևութիւն կորսնցուց իր թափը և այժմ բոլորովին մէկդի ձգուած է գիտնականներու կողմէ:

3

Ի սկզբան որոշած էինք Հ. Ակինեանի Մորենացիի և Եղիշէի մասին յայտնած կարծիքները կամ եզրակացութիւնները քննել և յայտնել մեր խորհրդածութիւնները որպէս պատասխան։

Սակայն երբ ուսումնասիրեցինք իր երկու գրքերը, առաջին Մատենագրական Հետազօտութիւններ, Հատոր Գ. 1930։ Երկրորդ, Եղիշէ Վարդապետ եւ իւր Պատմութիւն Հայոց Պատերազմին, Հատոր Ա. 1932, Հատոր Բ. 1936, և ծանօթացանք իր մեթոտին և անոր վերոյիշեալ յատկանիշներուն, հրաժարեցանք մեր սկզբնական որոշումէն։

Հարկ չտեսանք հակաճառելու Հ. Ակինեանին քանզի իւր իսկ գրքերը առատօրէն կը հայթայթէին իր այնքան տգնաջան աշխատանքով բարձրացնել ջանացած կառուցուածքը խաթարող, իւր փաստարկութիւնները անդամալուծող զէնքեր։ Վերը յիշածս բացասական յատկանիշներուն ամէնն ալ խանգարեր էին Հ. Ակինեանի տեսութեանց այնքան հապճեպօրէն իրարու ագուցուած կապերը, առկախ եւ աննեցուկ ձգելով իր նոր գիւտերը որպէս

աոսկական ենթադրութիւններ և ոչ աւելի։

Մենք պիտի բաւականանանք իր իսկ գրքերուն մէջէն վերոյիշեալ յատկանիշները ցուցադրող մէջբերումներ ընելու, այն խորին համոզումով, որ առաջինը ինքը Հ. Ակինեան, վերաքննէ իր գրածները, և ապա եթէ տակաւին մնևնոյն հիմնական տեսութիւնները ունի, մեզի տայ իր վերլուծումը և փաստարկութիւնները աւելի յստակ և իրերամարտ հակասութիւններէ մաքրուած գրութեամբ։

Ինձի համար սիրելի աշխատանք մը չէ այս, բայց կը լծուիմ անոր որովհետև այլևս Հ. Ներսէս Ակինեան իր այս գրութիւններով հայ պատմագիրները և հայ բանահիւսութիւնը չփոթութեան կը մատնէ։ Վստահ եմ որ նման արդիւնք մը բազմահմուտ Հայրը մտքէն իսկ չէր անցուցած, բայց իր գրելու անխնամ ձևը, իր ըրած գիւտերուն կամ նոր ենթադրութիւններուն առթած չափազանց խանդավառութիւնը, և իր աճապարանքը գինք առաջնորդած են անել ճամբու մը, ուր ան իր եռանէն կ'ուզէ տանիլ հայ բանասիրութիւնը, ինչպէս այն կարելի է կռահել դատելով իր կշտամբական և ծաղրական արտայայտու-

թիւններէն այն բանասէրներու հանդէպ որոնք «լիխոր քուն» են։

Վերոյիշեալ երկու գրքերը ուսումնասիրելուդ ակամայ կուգաս այն եզրակացութեան թէ Հ. Ակինեան որպէս բանասէր յամառ թշնամի մը ունի, և ան է Հ. Ներսէս Ակինեան։

4

Այժմ հետևինք իր ցուցմունքներուն Մովսէս Խորենացիի մասին։

Դուն և ես տարիներէ ի վեր հև ի հև հետևած էինք Խորենացիի ժամանակի չուրջ յարուցուած փոթորիկին։ Առաւել կամ նուազ չափով ջղայնացած գիտնականներ մեծ պատմագիրը Հինգերորդ դարէն դուրս հանած կը տանէին հոս հոն։ Այս տարի վեցերորդ դար, յաջորդին՝ եօթներորդ, միւսին՝ Ութերորդ, յետոյ Իններորդ։ Եթէ Տասներորդ դարու մատենագիրները չիշած չէլլային Մովսէսը, հոն ալ պիտի տանէին զինք և, փառք մարդկային մտքի ճկունութեան, «փաստեր» ալ պիտի գտնէին իրենց պնդածին կռուան հայթայթելու։

Այլևս յաջորդող բանասէրներու համար աստպարէզը կը նեղնար։ Անոնք որ մարմաջը ունէին նոր բան մը ըսելու եւ Խորենացիի նոր թուականը մը տալու, բայց հաւանական չորս դարերը արդէն գրաւուած էին, և որովհետև անոնցմէ անդին չէին կրնար երթալ, տխուր հարկին տակ պիտի ըլլային սոսկ կրկնելու արդէն ըսուածները։

Խորենացիի պարագային Հ. Ներսէս Ակինեան կուգար բոլորովին անակնկալ նոր բանը ըսելու իր գրքին մէջ։

Ծոգնաջան Հայրը կ'ըսէր թէ Խորենացիի Պատմութեան հեղինակը Մովսէսը չէ, այլ Ղևոնդ երէց, որ իր կարգին ծանօթ է որպէս հեղինակը Արաբական տիրապետութեան շրջանի Հայաստանի պատմութեան, 150 տարուայ պատմութիւն, 640 թուականէն մինչև 789։ Որով մեզի ծանօթ այս երկու Պատմութիւններու հեղինակը մէկ անձ էր, Ղևոնդ։

Երկու գրքերու իւրաքանչիւրին ոճին ակնբախ տարբերութիւնը միւսէն, Խորենացիի գեղաճաշակ, կուռ և բարձրագոյն մշակոյթի մը տուեալներով թրծուած մըտքին դիմաց՝ Ղևոնդի համեստ գրական ձիրքը, կը խորհիս թէ անյաղթելի դժուարութիւն պիտի յարուցանէ։

38277-62

ՀՍՍՌ-ԳԱՄ ԳՐ
Մ. Մաշտոցի անվ.

Ոչ Հ. Ակինեանի համար։

Գրքին Յառաջաբանին մէջն իսկ կը լուծէ խնդիրը։

Ա. Զօպանեան «Անահիտ»ի մէջ մատնանշելով մեր յիշած դժուարութիւնը գրած էր. «բայց կայ կարևոր կէտ մը որ կը դժուարացնէ (երկու հեղինակներու) նոյնացումը. ի՞նչպէս սեղմեցնել Ղևոնդի գրական նիհար անձնաւորութեան մէջ բազմաճաձ, հոյակապ գրագէտի այն գեղասէր, հեղհեղնապաշտ, գիւցազնապաշտ կրակոտ և արուեստագէտ խառնուածքը, հզօր ու ջերմ հայրենասէրի այն ճոխ ու ցցուն անհատականութիւնը որ Խորենացի անունով ծըպտըւած խորհրդաւոր գրողինն է. Ղևոնդ ժամանակագիր մըն է, մինչ Հայոց Պատմութեան, Հռիփսիմեանց, Վարդավառի Ճառերուն հեղինակը, բազմաթիւ գործերու հմուտ թարգմանիչը, մեր հին մատենագրութեան ամենէն մեծ բանաստեղծներէն և ամենէն ծաղկեալ մտքերէն մին է»։

Հ. Ակինեան անմիջապէս կը պատասխանէ.

«Ամէն հասակ ունեցած է իւր տխեղծ տարիքը, ամէն մեծութիւն՝ իւր մանկութիւնն ու երիտասարդութիւնը։ Եթէ Ղևոնդ երիտասարդական հասակին կրցաւ հիւսել իւր Պատմութիւնն այնքան վայելչօրէն, կը յուսացնէ թէ զարգացած տարիքին մէջ պիտի նիւթէը աւելի հոյակապը, աւելի մեծվայելուչը» (Յառաջաբան, էջ Գ.)։

Ուրեմն պարզ է Հ. Ակինեանի բացատրութիւնը։ Ղևոնդ Սրբազան չէջանի պատմութիւնը գրեց երիտասարդ հասակին, իսկ երբ ծերացաւ, գրեց աւելի հոյակապ և մեծվայելուչ ոճով։

Այս բացատրութեամբ, Հայրը կ'ընդունի Ղևոնդի ոճին ակնբախ տարբերութիւնը Խորենացիի ոճէն։ Երկու մատենագիրներու ոճերուն այս զանազանութիւնը թէև իր միտքը կը չարչարէ, բայց հնարամիտ ձև մը կը գտնէ պարակելու զայն, թէև երբեմն ընթերցողը մութի մէջ է ըսածին նշանակութիւնը հասկնալու։

Յառաջաբանէն զատ գրքին մէջ ալ քանիցս կը խօսի այս հարցի մասին, ոռնցմէ մէկը հոս արձանագրենք, քանզի տակաւին առիթը պիտի ունենանք երկու պատմագիրներու լեզուի և ոճին մասին իր ըսածներու բազմահանգոյց բացատրութիւններուն անդրադառնալու։

կը գրէ Հ. Ակինեան. «Լեզուն և ոճը Ղևոնդի քով աւելի կենդանի է և պատկերաւոր, երիտասարդական խանդն է հոն արտայայտուողը. մինչ Մովսէս ծերութեան ալիքով ծաղկած, աւելի խոհական ոճով, աւելի պերճաբան լեզուով կը ջանայ արտայայտութիւն չնորհել իր մտածմունքներուն . . . հասակի տարբերութիւնը և իբրև պերճաբան փայլելու ձգտումը յառաջ բերած է երիտասարդ Ղևոնդի և ծերունազարդ Մովսէսի մէջ զանազանութիւն ոճից և լեզուի»։

Մինչև հոս լաւ. բայց անմիջապէս կ'աւելցնէ հետևեալ չուարեցուցիչ և անհասկնալի բառերը. «Բայց մէկ խմորով զանգուած է ամբողջութիւնը, մէկ է բառագանձը, մտքերը մարմնաւորելու հանդերձանքը» (187)։

Հ. Ակինեան ի՞նչ կ'ուզէ որ հասկնանք վերջին երկու տողէն։ Եթէ երկու գիրքն ալ մէկ խմորով զանգուած է, եթէ երկուքին բառագանձը մէկ է, և նոյնն է մտքերը մարմնաւորելու հանդերձանքը, գրող մը կրնա՞ր աւելի ազդու եղանակաւ ըսել թէ երկու գրքերուն ոճը միևնոյնն է։ Ալ ի՞նչ ոճի և լեզուի զանազանութեան մասին է որ կը խօսի։ Ղևոնդինը կենդանի և պատկերաւոր, Խորենացիինը խոհական եւ պերճաբան։

Միթէ կարելի՞ է ուրիշ եղրակացութեան յանգիլ քան այս կանխակալ մտքով թէ հեղինակը որոշած է Ղևոնդ և Մովսէս միևնոյն անձը համարել, և ստիպուած այսպէս պատէ պատ կամայական բացատրութիւններ տալու ապերախտ աշխատանքին կը լծուի։

Հ. Ակինեան, «մէկ է բառագանձը», ապացուցանելու համար իր գրքի 16 էջերու մէջ կը գետեղէ 103 բառեր ըսելով թէ, «պիտի ամփոփեմ այս բաժնի մէջ այն տեղիքները, ուր երկու հեղինակները կ'արտայայտուին միևնոյն բառերով» (187)։

Այս բառերուն մեծամասնութիւնը սակայն Ս. Գրքէն են, և մատչելի ուրիշ հեղինակներուն ալ։ Եթէ սա ապացոյց պիտի գործածուէր իր այնքան լուրջ համոզմանբ թէ երկու հեղինակները միևնոյն անձն են, ի՞նչը կ'արգիլէ վինք Ղևոնդը նոյնացնել ուրիշ մատենագիրներու հետ ալ, որոնց գրութեանց մէջ նման բառեր չատ պիտի գտնէր։

Բազդատութեան համար էական է երկու հեղինակներու ամբողջական բառա-

ցանկը նկատի ունենալ, իսկ ամէն բանէ վեր՝ իւրաքանչիւրին ոճը։

Բայց աւելի զարմանալին կայ Ղեւոնդի ոճի մասին Հ. Ակինեանի արտայայտութեանց։ Պահ մը մոռնանք Խորենացին։

Դիւտարար Հայրը կը յայտնէ թէ Ղեւոնդ իր Պատմութիւնը մէկ անգամէն ալ չգրեց։ Այլ երկու անգամով։ Առաջին մասը որ գրքին Ա–ԼԴ գլուխները կը կազմէ. Ղեւոնդ գրի առաւ հաւանօրէն 774 թուականին։ Յետոյ սպասեց տասնվեց տարի և 790ին գրեց Յաջորդը։

Մենք յետագային կը քննենք Հ. Ակինեանի այս յայտարարութիւնը, այժմ դոհանանք միմիայն յիշելով իր հետեւեալ միտքը.

«Թէ լեզուն և թէ պատմելու ոճը զգալի կերպով կը փոխուին յաջորդ մասին մէջ, ուր պատմիչը աւելի հասուն տարիքի մէջ կ'երևայ և գէպքերուն ի մերձաւոր ժամանակակից և հանդիսատես» (63)։

Տրամաբանօրէն կ'ակնկալես որ Հ. Ակինեան աւելցնէր նաև թէ, այսպիսով տասնվեց տարի վերջ գրուած երկրորդ մասի լեզուն ու ոճը աւելի նմանութիւն ունի Ղեւոնդ–Խորենացի Պատմութեան ո-

ճին։ Այդ չըներ, նոյնիսկ, բաղդատական յարմար կամ անյարմար մէջբերուածներու սիրահար Հայրը, Ղեւոնդի գրքին առաջին և երկրորդ մասէն մէջբերուածներով ցոյց չտար զգալի փոփոխութիւնը լեզուի և ոճի։

Հ. Ակինեան չըսեր, թէ ինչէ՞ն գիտէ որ Ղեւոնդ երիտասարդական տարիքին գրած է առաջին գիրքը։ Արդեօք Զօպանեանին պատասխանելո՞ւ համար իր աշխոյժ միտքը անմիջապէս ձևակերպած է այս դիւրին բացատրութիւնը։ Նման թեզիս Հ. Ակինեան յաճախ կը գործածէ իր գրութեանց մէջ, որուն քանիցս դեռ պիտի անդրադառնանք։

Այո՛, հնարամիտ Հայրը վստահ է որ Ղեւոնդ երիտասարդ տարիքին գրի առած է իր Պատմութիւնը։ «Ուր ակնբախ է ոճի տարբերութիւնը, զգալի մանաւանդ Ղեւոնդի պարզութեան եւ Խորենացւոյ խրթնաբանութեան մէջ, հոն պէտք է նկատի առնել, որ Ղեւոնդ յօրինած է իր Պատմութիւնը երիտասարդական հասակին, անմիջապէս Ագաթանգեղոսի և Սեբէոսի ազդեցութեան տակ» (204)։

Ղեւոնդ երիտասարդական ո՞ր տարիքին գրած ըլլալու էր առաջին գիրքը, որ-

պէսզի յետագային հոյակապը և մեծվայելուչը այնքան տարբեր ըլլար ատկէ։ Հոյակապի և մեծվայելուչի վրայ աւելցուելու է, ըստ վերի մէջբերման, նաև խրթնաբանութիւն։

Ընդհանրապէս, երկարակեաց հեղինակի մը իրարմէ տարիներով գատուած գրքերու մէջ թէ չունչի և թէ ոճի հիմնական գծերը միևնոյն կը գտնես։ Առնենք կարկառուն քանի մը օրինակներ։ Վիկտոր Հիւկօն քսանինն տարեկանին գրեց Նօpr Տամ տը Բարին, վաթսուն տարեկանին՝ Թշուառները, և եօթանասուն եօթ տարեկանին՝ Ինկնուն երեքը, սակայն մեծ գրժուարութեան չես հանդիպիր ոճի և չունչի հիմնական միևնոյն յատկանիշները գտնելու այն գրքերուն մէջ։ Պարապ տեղ չէ որ ըսուած է թէ ոճը մարդն իսկ է։

Միևնոյնը նաև Անգղիացի վիպասան Զարլզ Տիքընսի մօտ։ Քսանհինգ տարեկանին գրեց իր հռչակաւոր Փիկուիկ Թուղթերը, յիսուն տարեկանին՝ Մեծ Ակնկալութիւնները։ Կամ Լէոն Թօլսթօն։ Կօզակները գրեց դեռ երեսունը չհասած. քառասունին՝ Պատերազմ եւ խաղաղութիւն, քառասուն իննին՝ Աննա Քարենինա, և եօթանասուն երկուքին՝ Յարութիւն։

Հետաքրքրուող ոևէ մէկը կրնայ աւելի երկարել այս ցանկը։

5

Վստահօրէն կրնանք ըսել որ Հ. Ակինեան Զօպանեանի անմիջական պատասխան մը տալու մտահոգութեամբ գրեց Ղևոնդին երիտասարդ տարիքին գրած ըլլալու պարագան։ Այլապէս ի՞նչպէս հաշտեցնել քիչ վերջ իր գրքին էջ 34ին գրածը.

«Այս պարագային ծնունդը (Ղևոնդի) կրնանք զետեղել 730–735ին, որով 790ին, երբ կը պատմագրէր, 50–60ամեայ հասուն տարիքի մը մէջ կ'ըլլար, և կ'ունենար դեռ ժամանակ վայելել լոյսը, թերևս մինչև իններորդ դարու առաջին քառորդը»։

Ո՞ւր է երիտասարդութեան գրի առած Արաբական շրջանի Պատմութիւնը, եթէ 50–60 ամեայ հասուն տարիքին ձեռք զարկած էր սոյն պատմութեան։ Ցետոյ, պարզ «թերևս» բառով գրեթէ Ղևոնդը հարիւրամեայ մը կը դարձնէ։

Ոչ մէկ փաստ նման ենթադրութեան, քանզի Հ. Ակինեան կը խոստովանի թէ քան մը չենք գիտեր Ղևոնդի կեանքի

մասին։ Բայց այդ գրքին 4րդ էջն էր. «Ղևոնդի հայրենիքի, ծննդավայրի, ծնողաց, ինչպէս և առհասարակ կեանքի պարագաներու մասին կը գտնուինք կատարեալ անստուգութեան մէջ»։

Հ. Ակինեան ինքն իսկ բացատրութիւնը կուտայ Ղևոնդի կեանքի մասին քան մը չգիտնալնուս։ Լսենք զինք.

«Որովհետև ինքը (Ղևոնդ) անչափ համեստ է և անփառասէր, կը զգուշանայ խօսիլ իր անձին առաւելութիւններուն և կենսագրական գծերու վրայ» (104)։

Հեղինակի մը համեստ և անփառասէր ըլլալը կրնաս ցոյց տալ միմիայն կամ իր գրութիւններէն մէջբերուած ցուցմունքներով կամ ուրիշ մատենագիրներու Ղևոնդի մասին ըրած ակնարկութիւններէն, ինչպէս, զոր օրինակ, Թովմա Արծրունի, Մխիթար Սնեցի, Սամուէլ Անեցի, Ասողիկ, Կիրակոս, Մխիթար Այրիվանեցի։ Ոչ մին և ոչ միւսը։ Հ. Ակինեան կ'ուզէ Ղևոնդը համեստ և անփառասէր ցոյց տալ, և ահա այդպէս ալ կ'ըլլայ։

Հակառակ պատմագրի կեանքի մասին բան չգիտնալնուս, Հ. Ակինեան սակայն յախուռն է այդ գաղտնապահերէցի կեանքի մութ էջերուն հոս հոն լոյս ձգելու։

«Ղևոնդ որ այնպէս մանրամասնօրէն կը նկարագրէ չարժմանս (774ի ապստամբութիւնը) սկիզբն և ձախող կատարածը, ինչպէս ամէն տեղ, նաև այս անգամ ալ կը լռէ թէ ո՞ւր էր ինքը և ի՞նչ գաղափան հայեացքի կը հետևէր։ Բայց գոնէ աչք մը ուշնենալ հարկ չէ երևան հանելու համար իր ամրածածուկ անձը մեծանիստ Դուինոյ պարիսպներէն ներս» (12)։

Մենք գոնէատես աչքով չկրցանք գտնել տող մը որ նոյնիսկ բռնազբօսիկ վերլուծմամբ մեզի ըսէր թէ «ամրածածուկ» Ղևոնդը Դուինն կը գտնուէր։

Արդեօք Ղևոնդ Պոլիս ե՞րբ գնաց, քանզի Հ. Ակինեան իր գրքի էջ 31ին կ'ենթադրէ թէ Ղևոնդ Պոլիս էր, թերևս մէկ անգամը այն պատգամաւորութեան որ գաղթականներու կողմէ ուղարկուեցաւ կայսեր։

Յամենայն դէպս 50–60 ամեայ երիտասարդ Ղևոնդը, որ այնքան համեստ և անփառասէր է, երբ 90 կամ 100 տարեկանին Մովսէս Խորենացի կ'ըլլայ, արդէն բոլոբովին փոխուած է և իր մասին ճառել կը սիրէ, կը պատմէ իր Աղէքսանդրիա ճամբորդութիւնը, յետոյ Աթէնք, Բիւզանդիոն. կը գովէ իր գերագաս գիտութիւնը, ևայլն։

6

Թովմա Արծրունին ծանո՞թ էր Ղևոնդի գրքին։ Հ. Ակինեան իր գրքի մէկէ աւելի տեղերու մէջ հակոտնեայ պատասխան կու տայ այս հարցման։

Էջ 4. «Կ'երևայ թէ նաև Արծրունի պատմագրին անծանօթ մնացած է Ղևոնդ»։

Էջ 51. «Բայց դժուար է հաստատել թէ Թովմայի ծանօթ եղած ըլլայ Ղևոնդի մատեանը»։

Էջ 76. «Թովմա ունի իր առաջ Ղևոնդի ժամանակագրութիւնը, բայց չատ տեղ կը չեղի անկէ»։

Էջ 124. Թովմա Արծրունի թէև յանուանէ չի յիշեր զՂևոնդ և պատմական քաղուածներ չի տար անկէ, բայց կարգացած կ'երևայ մատեանս և ազդուած անոր բառամթերքէն»։

Միթէ չափազանց յանդգնութի՞ւն ալիտի համարուի մեր կողմէ եթէ պնդենք որ ներհուն բանասէրի վարկ վայելող գիտնականներ այս տեսակ անհեթեթ և իրարու զէնք քաշող տողեր չգրեն։ Ես և դու կը մեռնինք, գիրքը կը մնայ, ի՞նչ հարկ ապագայ քննադատներու արհամարհական քմծիծաղը հրահրելու։

Ի՞նչ կրնայ խորհիլ ընթերցողը երբ էջ 264ին կը կարդայ. «Այս դէպքէն հարկ է ենթադրել թէ Համազասպ ամուսնացած էր Աշոտի դստեր Հռիփսիմէի հետ 785էն յառաջ»։ Իսկ հազիւ 26 տող յետոյ այս. «Հռիփսիմէ եղած է հարս Արծրունիներուն. իբրև ամուսին Համազասպայ, ուստի մօտաւորապէս 800ին»։

Հեւ ի հեւ և ~~առանց~~ անպատասխանատու փութկոտութեամբ գրելու ապշեցուցիչ օրինակ մ'ալ կուտայ Հ. Ակինեան, որը որքան ալ անյիշաչար և հանդուրժող ոգւով ընդունինք դարձեալ արդարացում չունի։

Իր գրքին վերջը զետեղուած «Ուղղելիք և Յաւելեալք» վերնագրին տակ կը հանդիպինք հետևեալին.

Էջ 31 (տող) 21–27.

Տես այս մասին էջ 89, ուր փոխուած է մեր տեսութիւնը։

Կարգանք էջ 31ի ակնարկուած տողերը.

«Այս առթիւ ծանօթացած ըլլալու է Ղևոնդ այն կրօնական–դաւանաբանական թղթակցութիւններու, զորոնք փոխանակած են Օմար ամիրապետ և Լևոն Իսաւրացի 720ին։ Հաւանօրէն Ղևոնդ անձամբ հայացուց զանոնք, համարելով հետաքըր-

քըրական իր հայրենակիցներուն համար, իբր մահմետական կրօնի հերքման առաջին փորձ»։

Այժմ դառնանք էջ 89ին.

«Թէև վերնագոյն գրած էի 'հաւանօրէն Ղևոնդ անձամբ հայացուց' այս թղթերը ի Կ. Պոլիս, բայց այժմ հիմնուած նոր քննութիւններուս վրայ, կը հրաժարիմ այս եզրակացութենէն։ Թղթերս հասած են մեզի ընդարձակուած հայերէն խմբագրութեամբ և Ղևոնդի պատմութեան մէջ ներմուծուած են՝ հեղինակէն անկախ, նա հաւանօրէն ոչ մէկ աղերս չունի թղթերուս հետ»։

Երկու «հաւանօրէն»ներ, մէկը միւսին հակառակ։ Բայց քիչ վերջ «հաւանօրէնն» ալ կը ձգէ և էջ 107, ծանօթութեան մէջ կ'ըսէ. «Լևոն Իսաւրացւոյ թուղթն առ Օմար . . . . չի կազմեր Ղևոնդի Պատմութեան մաս»։

Ի՞նչ պատահեցաւ էջ 31էն դէպի էջ 89 կարճատև ճամբորդութեան ընթացքին, որ 89ին կանգ առաւ, յետադարձ ակնարկ մը տալով յայտարարեց թէ էջ 31ին ըսածները բանի չէին գար։ Ցիսուն փոքրիկ էջերու ընթացքին, ուր այնքան տարբեր

բաներու մասին կը խօսի, ի՞նչ նոր քննութիւններ են որոնք արմատապէս կը փոխեն ըսածը և որոնց մասին որևէ մանրամասնութիւն չի տար։ Նոր աղբիւր մը արդեօք. եթէ ոչ նո՞ր մեկնաբանութիւն միևնոյն դէպքի։ Որն ալ եղած ըլլար, ի՞նչ հարկ կար էջ 31ի մերժուած տողերը պահելու։ Ան նախապէս որպէս յօդուածաշարք գրած ըլլալու էր «Հանդէս Ամսօրեայ»ի մէջ, և կընանք ենթադրել որ յաջորդ ամսուայ մասը գրած ատեն նոր լոյս մը տեսաւ։ Ուրեմն պատչաճ չէ՞ր որ երբ գրքի ձևով պիտի հրատարակուէր որպէս ճշայուն տուրք բանասիրութեան, դուրս ձգուէին անընդունելի տողերը, և գրքի ընթերցողին խնայուէր անհաճոյ տպաւորութիւն։

7

Հ. Ակինեանի ինքնավստահութիւնը ոչ միայն յախուռն է այլ նաև անզիջող։ Երբեմն իր ենթադրութիւններուն կուռան ծառայելիք փաստարկութիւն կամ վերլուծում գրի առնելու ձանձրոյթը յանձն չառներ։ Փոխանակ իրողութիւնը կամ դէպքը

քննութեան ենթարկելէ վերջ իր կարծիքը յայտնելու, իր կարծիքին վրայ է որ կը ջանայ ձեւել իրողութիւնը։

Հետաքրքրական է իր Ղեւոնդի Պատմութիւնը երկու մասով և իւրաքանչիւր մասը տարբեր ժամանակներ գրած ըլլալու տեսութիւնը։ Համոզկեր և ոչ մէկ փաստ կը ներկայացնէ, բացի իր ենթադրութիւններէն։

Ա.հաւասիկ Ղեւոնդը կը տեսնենք 774 թուի ապստամբութենէն առաջ, քառասուն հինգ տարեկանին կը գրէ իր գրքին առաջին մասը, 134 տարուայ շրջան (640–774), ուր Արաբ իշխանաւորներու հարստահարութիւնները նկարագրելէ վերջ կը գրէ հետեւեալ բառերը. «զոր պատմել ոչ կարեմք զաղէսից պատմութիւն»։ Այս բառերէն Հ. Ակինեան կ'եզրակացնէ թէ հեղինակը հոդ կանգ առաւ։ Իր գործը կատարածի գոհունակութեամբ Ղեւոնդ որպէս պատշաճ վերջաբան, միշտ ըստ Հ. Ակինեանի, գրի կ'առնէ այն նշանաւոր Ողբը, որ այժմ կը գտնուի Խորենացիի Պատմութեան վերջը։

Կ'անցնի տասնվեց տարի, որու ընթացքին Ղեւոնդի գիրքը իր Ողբ վերջաբա-

նով չատերէ կարդացուած էր և թերևս բազմաթիւ ընդօրինակութիւններէ անցած, այժմ քիչ մ'աւելի տարիքը առած և քիչ մ'աւելի վարժ ու խելացի, գրիչը ձեռք կ'առնէ և կը գրէ այս միւնոյն տասնվեց տարիներու պատմութիւնը։ Երբ կը լմնցնէ, հեղինակին կը ծնայ, «վերյիշել 774ին հիւսած Ողբը և կցել անոր նոր կայլակներ արտասուքի, պատշաճեցնելու համար զայն Պատմութեան նոր մասին իբրև վերջաբան» (157)։

«Նոր կայլակներ արտասուքի» արդեօք կը նշանակէ՞ թէ Ղեւոնդ Ողբի մէջ նոր բաներ աւելցուց, փոխելով 774ի չարահիւսութիւնը։ Ողբալի՛ Ողբ, որ չատ տարիներ վերջ չարագործ ձեռք մը պիտի հանէր իր երկրորդ կայանէն, և անոր մարմնոյն վրայ կատարէր անագորոյն փոփոխութիւններ և տանէր ագուցանէր զայն Խորենացիի Պատմութեան վախճանին, միշտ ըստ Հ. Ակինեանի։

Այդ մասին յետոյ։

Հ. Ակինեան կը մռնայ ըսելու թէ Ղեւոնդը իր Պատմութեան առաջի՞ն մասը գրեց Շապուհ Բագրատունի իշխանի խընդիրքով եթէ ոչ երկրորդը։ Բծախնդիր չենք

այս կէտին չուրջ, բայց նկատի ունենալով Հ. Ակինեանի մանրամասն ուշադրութիւնը երկրորդական և երրորդական մանրամասնութեանց, գարմացանք որ այս պարագան վրիպեր է իր խուզարկու գրչէն։

Ինչո՞ւ սակայն Ղևոնդի Պատմութիւնը բաժնելու այս քրտնաջան ճիգը, որը որքան ուսումնասիրես այնքան աւելի բռնազբօսիկ և կամայական փորձ մը գուրս կուգայ։

Ենթադրութիւն մը մինակ կրնամ ընել։ Դր. Խալաթեանցի յայտնած մէկ կարծիքը թէ Ողբի վերջին մասին մէջ Հայաստանի ժժնդակ կացութեան նկարագրութիւնը Ղեւոնդի Սրաբական խժդժութեանց նկարագրութեան հանգուցնակ է, որով Մորենացին Ղևոնդէն վերջ եղած կրնայ ըլլալ, Հ. Ակինեան վեր առած է։ Հոն տեսած է բանասիրական նոր գիւտ մ'ընելու առիթը։ Անգամ մըն ալ կը կարդայ Ղևոնդը, կը տեսնէ թէ անոր Պատմութիւնը յանկարծական վերջաւորութիւն մը ունի, կիսատ արտ գործի մը պէս։ Ահ, աչալուրջ Հայրը լոյս մը կը տեսնէ.

«Բայց ես չեմ կրնար հաշտուիլ այն մտքի հետ, թէ մեր խորհող և զգածուող, խրատաբանող և ողբացող պատմիչը այսպէս

յանկարկակաս բաժնուէր իր ունկնդիրներէն, առանց վերջին հրաժեշտի խօսք մ'ուղղելու անոնց։ Ինձ կը թուի թէ Ղևոնդ գրած ըլլալու էր հուսկ բան մը, որ թէև չտեսնուիր այսօր իր Պատմութեան օրինակներուն մէջ, բայց այն կար երբեմն սկզբնագրին մէջ։ Ինձ կը թուի թէ այդ վերջաբանականը հասած ալ է մեզի, բայց փրցուած սկզբնագրէն, ենթարկուած փոփոխութեան և զետեղուած ուրիշ մեծ գործի մը վերջը, որուն հեղինակին համբաւը թոյլ չէ տուած մինչև օրս անդրադառնալ գրուածքին իսկական պատճառին։ Ինձի կ'երևայ թէ այն Ողբը, որ կցուած է Մովսէս Խորենացւոյ Հայոց Պատմութեան, իր նախնական ձևի մէջ վերջաբանականն էր Ղևոնդի Պատմութեան» (54–55)։

Պրծաւ գնաց։ Որովհետև Ղևոնդ առանց «ճնաք բարով»ի մը չէր կրնար բաժնուիլ իր ընթերցողէն, «ինձ կը թուի»ներու խրախուսիչ պատուանդանին վրայ կը բարձրացնէ յուզիչ հրաժեշտի ողջոյնը։

Հայր Ակինեան անշուշտ գիտէ թէ Խորենացիի Պատմութիւնն ալ յանկարծական և կիսատ վերջաւորութիւն մ'ունի։ Խորենացին ալ նոյնքան զգայուն գրող կըր-

նա՞ը «այսպէս յանակնկալս բաժնուէր իր ունկնդիրներէն, առանց վերջին հրաժեշտի խօսք մ'ուղղելու առնոց»։ Մանաւանդ որ Խորենացիի Պատմութիւնը անբաղդատելիօրէն ալ աւելի կարևոր գործ մըն էր, հայ ժողովուրդի ամբողջական պատմութիւնը, քան Ղևոնդի 150 տարուայ ժամանակաշրջանը պատմագրող գիրքը։ Թերևս Հ. Ակինեան պատասխանէ թէ Խորենացին արդէն ծերացած էր և կը թուի թէ մեռած է Մեսրոպի մահը արձանագրելէն վերջ։

Բայց կանգ առնենք հարցնելու թէ եթէ Ղևոնդ և Խորենացի մեևնոյն անձերն են, ինչպէս Հ. Ակինեան կը պնդէ, ի՞նչ հարկ կայ այս իրարանցումի ջանալ ապացուցանելու թէ Ողբը ուր գրուած կրնար ըլլալ։

Ըստ Հ. Ակինեանի տրամաբանութեան մինչէ ե՞նք կրնար ըսել որ Ղևոնդ իր Պատմութիւնը լմնցնելէն վերջ երբ 15–20 տարի վերջ Սահակ Բագրատունիէն պատուէր առացաւ հայ ժողովուրդի պատմութիւնը գրելու, և կը լմնցնէր իր Պատմութիւնը Մեսրոպի մահը և թաղումը նկարագրելով, հեղինակին կը ծնայ վերյիշել 790ին «հիւսած Ողբը և կցել անոր նոր կայլակները արտասուքի, պատշաճեցնելու

համար զայն Հայոց Պատմութեան իրրև վերջաբան»։

8

Ողբի մասին իր այս 'գիւտ'ին առթած խանդավառութիւնն է որ թերևս — կ'ըսեմ թերևս, որովհետև ինք միայն գիտէ — Հ. Ակինեանը մղեր է յաջորդ խիզախ քայլին, այն է Ղևոնդի և Խորենացիին նոյնացում։

Այդ գաղափարը յղանալուն մեծարգոյ Հայրը առաջին իսկ րոպէէն ինքզինքը դէմ առ դէմ գտած է երկու հեղինակներու լեզուի և ոճի բացայայտ տարբերութեան գորգեան հանգոյցին։

Թէև քանիցս յառաջ քչեր էր երիտասարդ տարիքի և ծեր տարիքի վարկածը, սակայն ինքն ալ յայտնապէս գոհ չէ այս բացատրութենէն, և իր գրքին մէջ Ղևոնդի և Խորենացիի ոճերու մասին ըրած արտայայտութիւնները կը ստեղծեն խառնաչփոթ տպաւորութիւն ընթերցողի մտքին մէջ։

Որովհետև քաջածանօթ է Խորենացիի ճոխ, բազմագունի, կուռ և պերճաբան ոճին, մասնաւոր ջանք կը թափէ Ղևոնդի գրելակերպի մասին խօսելուն գործածել

բառեր, որ Ղևոնդին ալ ոճը բարձր մակարդակի մը խարսխէ։ Եւ այս, հակառակ հայ գրականագէտներու և քննադատներու ջախջախիչ մեծամասնութեան կարծիքին Ղևոնդի համեստ և նիհար բանահիւսական ձիրքի մասին։ Սոյն կարծիքը կրնանք ներկայացնել Հ. Ղևոնդ Ալիշանի բառերով. «Թէև չունենայ տիրաբար և վսեմական ոճ մի . . . . բայց գարձեալ խոհական կերպ մի ցուցնէ և բաւական յստակ չարադրութեամբ, ընդ մէջ Ե.–Զ. դարուց նուրբ ճաշակով գրողաց և ընդ մէջ Ժ. դարու չափազանց ճոխաբանից, ինչպէս Յովհաննէս Զ. կաթողիկոս»։

Հ. Ակինեան որպէս փրկութեան լաստ կը կառչի Նոր Բառգիրք Հայկազնեան Լեզուի (Ա. 14) Ղևոնդի լեզուի մասին «յստակ և ընտիր հայկաբանութեամբ» որակման և կը կատարէ իր մարզանքները։ Ան մէկդի կը չպրտէ Ալիշանի և անոր նման խորհողներու կարծիքները պարզապէս ըսելով թէ ինք Աւգերեանի (Հայկազնեան) վճիռը ուղղագոյն կը համարէ։

Հայկազնեանը Ղևոնդի մասին միմիայն այդ երեք բառերը կը գործածէ. «յստակ և ընտիր հայկաբանութեամբ», առանց ոևէ

ուրիշ բացատրութեան։ Որ Հ. Ակինեան այս վճիռը կը հակադրէ բոլոր յետագայ գրականագէտներու կարծիքներուն թէեւ քիչ մը զարմանալի թուի չատ չատերուն, սակայն նկատելով իր մեծ ճիգը Ղևոնդի ոճը հարուստ տեսնելու որպէսզի Խորենացիի ոճին համազօր բան մ'ըլլայ, պահ մը իրաւունք կուտամ իրեն, որ Հ. Աւգերեանի գրագատական կարողութիւնը ամենաբարձրը համարէ և պնդէ անոր Հայկազնեանի մէջ արձանագրած վճիռի մասին։

Սակայն Հ. Ակինեանի ընտրած այս բարձր հեղինակութիւնը վախնամ զինք անելի մը կը մատնէ։ Բազմահմուտ հայրը որ Ղևոնդի և Խորենացիի միևնոյն անձը ըլլալը ապացուցանելու քրտնաթոր աշխատանքին կը մխրճուի, անշուշտ Հայկազնեանին դիմած ըլլալու է տեսնելու թէ Հ. Աւգերեան Խորենացիի մասին ի՞նչ վճիռ կուտայ.

«. . . Այս է գլխաւորն յաշակերտս . . . , չորկրորդ կարգի թարգմանչաց . . . , բոլորից գերազանց, կատարեալ ի հայկաբանութեան» (Ա. 13)։

Բացատրութիւնը կը ձգենք Հ. Ակինեանին։

9

Սակայն հետաքրքրական է իր գրքի տարբեր տարբեր մասերուն մէջ Ղևոնդի և Խորենացիի լեզուին և ոճի մասին Հ. Ա. Կինեանի ակնարկութիւնները, որոնք կը մատնեն իր մտքի անյոյս չփոթը։

Տեսնենք Ղևոնդի լեզուի մասին ըսածները։

«Բայց կենդանի է իր պատմելու ոճը որ ունի ինքնայատուկ հրապոյր մը» (107)։

Շատ բարի։ Ըսելիք չունինք։

«Եւ առհասարակ իր գրութեան եղանակը չատ պարզ է, անբռնազբօսիկ, անսեթևեթ, բայց կուռ, զօրեղ, գինուորական կարճաբանութեամբ, ազդու և վճռական» (115)։

Զեղաւ։ Արդեօք սա ճարպիկ ձե՞ւ մըն է համագրելու Ղևոնդի և Խորենացիի գրելու եղանակը։ Որպէսզի կուռ, զօրեղ, ազդու և վճռական ոճ մը ունենաս, քիչ մը սեթևեթ, քիչ մըն ալ բարդութիւն պէտք է ունենաս։

«Որովհետև Ղևոնդի պատմութիւնը իբրև ժամանակակից դէպքերու անպաճոյճ, անսեթևեթ նկարագրութիւն գրուած է ժամանակակից մը» (289)։

«Ղևոնդ կը սիրէ արտայայտութեան պարզութիւնը, յստակութիւնը, անոր գըրչին տակ բառերը իմաստ ունին, անոնք կը ծառայեն գաղափարները մարմնացնելու և տեսանելի ընծայելու և ոչ բառախաղեր սարքելու և ընթերցողները զարմացնելու» (122)։

Դարձեալ պարզութիւն։ Բայց վերի գրածէն չորս էջ առաջ հետևեալը կը գրէր.

«Բայց յետագային, երբ ձեռք առաւ պատմական գրականութիւնը, (Ղևոնդ) տեսաւ հոն ինքնուրոյն ոճ, մասնաւորապէս երբ ծանօթացաւ Ագաթանգեղոսի և Սեբէոսի պատմագրութիւններուն։ Այսպէս խորհիլ կուտայ իր ոճագրութիւնը, որ բացարձակապէս բանագողութեան վրայ կառուցուած է, և արդիւնքն է զօրաւոր յիշողութեան» (118)։

Բացարձակապէս բանագողութիւն! Ահ, Հ. Ակինեանի երկու սիրական ձեռնասունները. բանագող և կեղծարար։ Եթէ բանագող չէ, կեղծարար եղած պէտք է ըլլայ։ Առիթը պիտի ունենանք Հ. Ակինեանի առաջնորդութեամբ անանուն կեղծարարի ետևէն վազելու Խորենացիի և մանաւանդ Եղիշէի պարագային։ Հոս սակայն նշելով

անցնինք, որ Խորենացին բանագող ըլլալէ վերջ տարաբաղանական էր որ Ղևոնդն ալ նման ճարպիկութեան տիրացած ըլլար։ Վերջապէս երկուքն ալ միևնոյն անձն են, չէ՞։

Որովհետև Հ. Ակինեան իր գրքի էջ 204ին գրած էր հետևեալ բառերը. «Ուր ակնբախ է ոճի տարբերութիւնը, զգալի մանաւանդապէս Ղևոնդի պարզութեան եւ Խորենացւոյ խրթնաբանութեան մէջ...»։ Այժմ տեսնենք թէ Խորենացիի ոճի մասին ուրիշ ինչե՞ր կ'ըսէ։

«Խոհական ոճ, պերճաբան լեզու» (187)։

«Գեղեցկահիւս պատմութիւն» (158)։

«Հելլենական դպրոցի հետևողութեամբ դարբնուած կեղծ–դասական դանդաղկոտ եւ դժուարընկալ պատմագրելու ոճագիտութիւնը, զոր Մովսէս Խորենացի հրապարակ բերաւ» (122)։

«Իր (Խորենացի) ճարտար գրչին տակ կ'այլափոխուին դէպքերու արտաքին երեւոյթներն միայն, չարժագծերը կը մնան անփոփոխ, որոնց վրայ ապա տարածելով իւրագործ նորահիւս հանդերձանքը, կը ներկայացնէ ամբողջն բարեհեսիլ կերպարանքի մը մէջ, հոտովը ու գունովը անանման» (209)։

Խրթին նախադասութիւն մը, դժուար հասկնալի, քիչ մըն ալ բանաստեղծական, բայց կ'ենթադրեմ որ հոն Խորենացիի ոճը կը գովաբանուի, թերևս նաև ճարպիկութիւնը՝ փոխ առնուած դէպքերու գունագեղ նորահիւս հանդերձանք ձևելու։

Կը խորհիմ թէ այսպիսի հեղինակ մը օժտուած ըլլալու է հզօր երևակայութեամբ և տաղանդով։ Կը սխալիմ։

«Մովսէս ինչպէս հին գրաւոր յիշատակարանները չահագործած է իւր երևակայութեան աղքատութիւնը բարեբեկելու համար, նոյնպէս կրած է հզօր ազդեցութիւն ժամանակակից դէպքերէն» (209)։

Ցետոյ Հ. Ակինեան զարմանալի եւ մեծամամանակ չփոթեցուցիչ ելոյթ մը կ'ընէ։ Կը գրէ թէ Խորենացին իր մտածումներու և յղացումներու մէջ կը ստանայ տպաւորութիւններ պատմական դէպքերէն, և «յատկապէս Ղևոնդի Պատմագրքին մէջ բեմադրուած պատկերներէն։ Դէպքերը կը կրկնուին պարզապէս ուրիշ հանդերձներու մէջ, այս անգամ ներկայացուած երևակայական թատերաբեմի վրայ» (209)։

Եթէ չիտակ հասկցանք զինք, Հ. Ակինեան ըսել կ'ուզէ թէ Ղևոնդի պատմա-

գրած դէպքերէն Խորենացի կը վերցնէ եւ հին հայ թագաւորի մը յատկացնելով նման գործունէութիւն նոր հանդերձանքով կը ներկայացնէ։ Եւ որպէսզի իր այս պնդումը զօսաբանէ, երկու հատուած Ղեւոնդէն կ'առնէ եւ երկու հատուած ալ Խորենացիէն, և զանոնք դէմ դիմաց կը դնէ։

Այսպէս, առաջին հատուածի մէջ Ղեւոնդէն՝ Սիւէէյման Ամիրա, անոր դիմաց, Խորենացիէն՝ Վաղարշակ թագաւոր։ Երկրորդին, Ղեւոնդէն՝ Մահմետ զօրավարի ճեղնաց թագաւորի դէմ կռիւը, Խորենացիէն՝ Արտաշէսի կռիւը Ալանաց դէմ։

Այս վերջինէն հետեւեալ տողերը կ'ընդօրինակէ. «Եւ ասէ արքայն Ալանաց. «Եւ ուստի՞ տացէ քաջն Արտաշէս հազարս ի հազարաց և բիւրս ի բիւրոց ընդ քաջազգւոյ կոյս օրիորդիս Ալանաց'»։ Եւ, զարմանք զարմանաց, բանասէր Հ. Ակինեան հետեւեալ խորհրդածութիւնը կ'ընէ. «Ալանաց թագաւորի այս բացագանչութիւնը առեղծուածային է. ես կ'ուզեմ հոս ակնարկուած տեսնել Մահմէտի 30,000 քաջաբի զինուորներու կորուստը ի գին ճեղնաց թագաւորի քաջազգի օրիորդներու»։

Ճանուն մարգարէի, ի՞նչ է այս։ Բանասիրութի՞ւն, եթէ ոչ գաղտնի ոստիկանական պատմութիւններ գրող հեղինակի պարապ վախտի խաղալիք։

Գր. Ալաթեանց, առաջին տերեւամաղը հայ բանասիրութեան, Խորենացիէն և Ղեւոնդէն նման համեմատութիւններ ընելէ վերջ կ'եզրակացնէր թէ Խորենացին բանագողութիւն ըրած է Ղեւոնդէն։

Հ. Ակինեան բարեխիղճ մը արժանի է, քանզի չի հաւատար թէ սոյն բազդատութիւններէն գատելով բանագողութիւն եղած ըլլայ։ Բայց եկուր տես թէ ինք ի՞նչ կ'ընէ։

Սակայն վերջապէս ապշահար կը հարցընես. ի՞նչ հարկ այս պատէ պատ փորձերու, չէ՞ որ երկու հեղինակներն ալ միևնոյն անձն են։

Հ. Ակինեանի մտքին մէջ իր գրքին այդ կեդրոնական թէզն իսկ որոշ չէ. քանզի յաճախ Ղեւոնդ և Խորենացի զատ զատ անձեր համարելով կը գրէ։

Երբ երկուքէն արտատպումներ կ'ընէ բազդատութեան համար և անոնք աւելի պակաս կ'ըլլան մէկմէկէ, անվարան կը յայտնէ. «Առաւելութիւնն և նուազութիւնը վկաներն են երկու հեղինակներու անկախութեան» (216)։

«Երկուքն ալ Բագրատունի տան բա-
րեկամներն և խնկարկուներն են. ընդունած
են Բագրատունի իշխաններէ յանձնառու-
թիւնները, յօրինելու Հայոց Պատմութիւն.
մին՝ Ղևոնդ աւելի երիտասարդ է, և զբա-
ղած մերձժամանակեայ և ժամանակակից
պատմութեամբ, և երկրորդը Մովսէս ձեռ-
նարկած է յօրինել հնագոյն և հին ժամա-
նակներու պատմութիւնը» (186–7):

Ի՞նչ հաշիւ է սա: Պահ մը համաձայ-
նելով իր գլխաւոր պնդած տեսութեան հետ՝
մենք իր վերը գրածը կը չակենք այսպէս.

«Ղևոնդ վարժունամեայ երիտասարդ
տարիքին Շապուհ Բագրատունի իշխանէ
յանձնարարութիւն ստացաւ Ս.րաբական
շրջանի պատմութիւնը գրելու: Իսկ ութ-
սուն տարեկանին (ըստ Հ. Ակինեանի գրքի
էջ 286ին) կամ հարիւր տաս տարեկանին
(ըստ իր «Հանդէս Ամսօրեայ» Հոկտ.–Դեկտ.
1947, նոր եղանակին) Սահակ Բագրատունիէ
պատուէր առաւ հայ ազգի պատմութիւնը
գրելու»:

10

Ողբի մասին իր գրածները քննելէ ա-
ռաջ, կ'ուզենք Խորենացիի պատմութեան

գրուելու թուականի մասին իր տեսութեան
ծանօթանալ:

Իր գրքին մէջ Հ. Ակինեան կ'եզրա-
կացնէ թէ «Մովսէս ի գլուխ հանած է իր
պատմութիւնը Սահակ Բագրատունեայ ար-
քունիքը . . . Հայոց Պատմութիւնը յօրին-
ուած է 806 էն ետքը, ոչ շատ ուշ քան
820, ուստի 810 ին մերձաւորապէս» (286):

Այս այնքան ալ վատ չէ, երբ Ղևոնդի
ծննդեան տարին ցոյց կուտայ 730–735
(էջ 34), Ղևոնդը Խորենացի գառնալուն
այնքան ալ ծեր չէ, 810 ին 75–80 տարե-
կան եղած կ'ըլլայ, որը իր Պատմութեան
«այր ծերացեալին» կը սազի:

Սակայն իր գրքի հրատարակութենէն
տասնուվեց տարի վերջ Հ. Ակինեան, Խորե-
նացիի այս մշտարթուն Շէրլօք Հոլմսը,
նորանոր պրպտումներ ըրած է, եւ «Հան-
դէս Ամսօրեայ»ի Հոկտ.–Դեկտ. 1947 թուի
մէջ զետեղած է Սրբուհի Նուռնե յօդուածը,
ուր Խորենացիի նոր ագիւր մըն ալ երե-
ւան կը հանէ, Ահարոն Երէց Վանանդեցի:

Այս անգամ Խորենացիի Բ. Գրքի 86րդ
գլուխն է, որ Խորենացին առած է Ահա-
րոն Վանանդեցիէ: Եւ՛ղ՞ Խորենացի, ի՞նչ
միաց որ կրնաս ըսել թէ քու սեպհականու-

թիւնդ է։ Ոչ իսկ անունդ, քանզի Հ. Ա-կինեան իր գրքի մէջ Մովսէսն ալ Խորենացին ալ կեղծ կը համարէ։

Դառնանք Ահարոնին։ Ան գրած է Նունէի պատմութիւնը 825–850 տարիները-ուն միջեւ «միջին հաշուով 830–840» (539)։

«Մովսէս Խորենացի գրած է իր Հայոց Պատմութիւնը 825–840էն վերջը» (540)։

Ձեզ գիտեր թէ այս վերջնական է։ Որով կ'արձանագրենք և կ'անցնինք։

11

Ողբի մասին բաւականաչափ մելան եւ քրտինք կը սպառէ Հ. Ակինեան։

Այս այն համբաւաւոր Ողբն է որ Խորենացիի Պատմութեան վերջաբանը կը կազմէ։ Վստահօրէն գիտենք որ հազար տարիէ ի վեր Ողբը Խորենացիի գրքին մասն է, քանզի 900 ական թուականներուն Յովհաննէս Դրասխանակերտցին կարդացած էր զայն Խորենացիի գրքին մէջ։

Ողբը երկար չէ, ընդամէնը գրեթէ 1,050 բառերէ կը բաղկանայ։

Ողբի ծանրութեան կեդրոնը անոր հեղինակի անհատական խորունկ վիշտն է,

որով կ'աւազէ ի մասնաւորի մէկ անձի մահը, և որուն կ'ակնարկէ որպէս «մերոյ հօրն»։ Ողբի այս մասը գրութեան կէսէն աւելին գրաւած է, մօտաւորապէս 650 բառ։

Ողբի ծնացեալ մասին մէջ հեղինակը կ'ողբայ դառն չէշտով Հայաստանի քաղաքական, կրօնական եւ ընկերական անկեալ վիճակը, եւ յուսահատական պատկերը կատարեալ ընելու համար կ'աւելցնէ կլիմայական եւ բնութեան արհաւիրքները։

Առանց երկարօրէն մեր տեսակէտը պարզելու Ողբի մասին, հոս կը զբաղինք Հ. Ակինեանի տեսութեամբ։

Կ'ակնկալես որ ոևէ բանասէր Ողբի գրութեան ժամանակը եւ հեղինակի ինքնութիւնը պրպտելու իր ջանքին մէջ նախ պիտի դառնայ իմանալու թէ ո՞վ է «Զհայրն իմ եւ զքահանայապետ» կոչուող անձը, «հովիւը և հովուակիցը», որոնք եթէ մեռած չըլլային՝ հեղինակը թերևս չգրեր այն Ողբը որ այժմ ունինք։

Ցետոյ նաև պիտի ուզէ իմանալ պատմական մեծ իրողութիւն մը, դեռատի թագաւորի մը գահազուրկ ըլլալը։ «Զհէքն իմ մանուկ եւ թագաւոր, զխորհրդակցութեամբ վատթար ազգաւ ի բաց ընկեցիկն»,

որուն մասին կը յիշատակէ Ողբին սկիզբն ալ. «Բարձաւ թագաւոր եւ քահանայ»։

Հ. Ակինեան յարմար կը տեսնէ եւ ոչ մէկ բառ ըսել թագաւորի մասին։ Եւ անշուշտ զարմանալի չէս գտներ այս լռութիւնը, քանզի եթէ Ողբը Ղեւոնդ գրի առած է, քիչ մը արտառոց պիտի ըլլայ երեւակայել հեղինակը, որ ժամանակակից պատմութիւն կը գրէ, ողբայ իր ժամանակէն 350 տարի առաջ գահազուրկ եղած պատանի թագաւոր մը։

Ինչպէս տեսանք, Հ. Ակինեան հիմնուած այն ենթադրութեան վրայ, որ Ղեւոնդ չէր կրնար ընթերցողէն բաժնուիլ առանց հրաժեշտի ողջոյնի մը, փնտռտուքէ վերջ բազմահմուտ Հայրը մատը դրած էր Խորենացիի Պատմութեան վերջը գտնուող Ողբին վրայ և ըսած՝ ահաւասիկ Ղեւոնդի հուսկ բանքը։

Եւ Ողբի ոգիսականը կուտար այսպէս։

Ղեւոնդ Արաբական չրջանի 134 տարիներու պատմութիւնը գրեց լմնցուց, և հոն զետեղեց Ողբը։ Տասնվեց տարի վերջ գրի առաւ այս տասնվեց տարիներու պատմութիւնը, յիշեց նախապէս գրած Ողբը և փոփոխելով զայն, որպէսզի յարմարի ա-

ւելցուած մասին, գործածեր է որպէս վերջաբան իր պատմութեան։

Ցիսուն տարի վերջ Խորենացին իր Պատմութիւնը գրած է (կը պնդենք յիսուն տարուայ վրայ, որովհետև Հ. Ակինեանի վերջին խօսքն է Խորենացիի Պատմութեան թուականի մասին, և որովհետև տասնութ տարուայ ընթացքին իր իմաստութիւնը աւելի հասունցաւ, իր վերջին եզրակացութեան պիտի տանք առաջնութիւն)։ Խորենացին իր գիրքը լմնցուցած և մեռած է։ Ցետոյ մարդուն մէկը նշմարեր է որ գրքի վերջաւորութիւնը յանկարծական է և անաւարտի տպաւորութիւն կը ձգէ։ Խորենացիի Պատմութիւնը ընդօրինակեր է և Ղեւոնդի գրքին վերջաբանութիւնը — Ողբը — առեր և իր օրինակած ձեռագրին վախճանին զետեղեր է։

«Ձենք կարող հաւատալ թէ Մովսէս ինքնին կատարեց այս գողութիւնը», կը գրէ Հ. Ակինեան, «և իւր գեղեցկահիւս Պատմութեան այսպիսի ցաւագար աւարտաբանութիւն մը տուաւ։ Աւելի բանաւոր կը համարեմ ենթադրել թէ անաւարտ «Հայոց Պատմութեան» այս փականքը գրաւ օտար ձեռք մը, հեղինակին մահուանէն վերջ» (158)։

Որպէսզի այս ոգիսականին հաւատա կարենանք ընծայել, պէտք է աչք գոցենք սա իրողութեան թէ, — միշտ ըստ Հ. Ա.ի կինեանի — մինչև Խորենացիի Պատմութեան որպէս «փականք» գրուիլը, 65–75 տարուայ ժամանակամիջոց մը կայ, որու ընթացքին Ողբը Ղևոնդի գրքին մաս կը կազմէր: Ղևոնդի ձեռագիրը հաւանաբար այդ տարիներու միջոցին բազմաթիւ ընդօրինակութիւններ ունեցած էր, և երբ կեղծարարը, Խորենացիի մահէն վերջ անոր Պատմութիւնը ընդօրինակած աեն միտքը կը յղանար Ողբը հոն փոխադրելու, գիտէր թէ Ղևոնդի Պատմութեան ձեռագիր օրինակները գոյութիւն ունէին: Եւ նոյնինքն իր կեղծիքը կատարած պահուն կարդացուած էին և կը կարդացուէին չատերէ, մանաւանդ բազմաճիւղ Բագրատունի տան անդամներէն, թերևս ընթերցողներու համար ամենէն աւելի ծանօթ մասն ալ Ղեւոնդի գրքին էր հռետորական ոճով գրուած Ողբը և ամենէն ժողովրդականը: Հակառակ ատոր, կ'երևի թէ կեղծարարը չարուճակեց իր կեղծիքը, առանց վախնալու որ մէկը իրեն պիտի ըսէ: «Մի՛, մարդ, այս վերջաբանը իմ պապերուս օրերէն ի վեր Ղևոնդի Պատմագրքին մէջ էր, ի՞նչ չահ ունիս ելեր ես երկու գրքերը իրար կը խառնես, ի՞նչ պիտի ընես հրապարակի վրայ գտնուող Ղևոնդի բազմաթիւ ձեռագիրները»:

12

Ողբի գրութեան ժամանակը որոշելու համար Հ. Ակինեան բոլորովին կ'անտեսէ գահազրկուած Թագաւորի ինքնութիւնը ճշտել, երկրորդական և անցողակի կարեւորութիւն մի՛այն կուտայ «զհայրն իմ և զքահանայապետ», կամ «հովիւ և հովուակից», ու յաղթանակօրէն կը յայտարարէ թէ, «ժամանակի նկատմամբ ելակէտ մը գտնելու համար ոտից կոուան պիտի ծառայեն մեզի բնութեան արհաւիրքներու մասին հաղորդած մանրամասնութիւնները» (134):

Հ. Ակինեան Ողբէն կ'ընդօրինակէ այն տողերը որ իր ոտքին կոուան պիտի ծառայեն: Մենք ալ կ'ընդօրինակենք, քանզի վերջը պէտք պիտի ունենանք.

«. . . . Եւ տարերց փոփոխել զբնութիւնս իւրեանց: Գարուն երաչտացեալ, ամառն անձրևասոյզ, աշուն ձմեռնացեալ,

ձմեռն սաստկասառոյց, մրրկալից, չեր-
կարեալ, հողմք փքարարք, խորշակաբերք,
ախտահաւաքք, ամպք հրընկէցք, կարկը-
տածուք, անձրևք անժամանակք, և ան-
պիտանք. օդք դառնաչունչք, եղեմնար-
կուք. ջրոց առաւելուլն անօգուտ և նուա-
զիլն աննշարաւորք. երկրի անբերութիւն
պղտոց և անաճելութիւնք կենդանեաց,
այլ և սասանմունք և դղրդմունք: Եւ ի
վերայ այսր ամենայնի խռովութիւնք յա-
մենայն կողմանց . . . սովք անբաւք և
հիւանդութիւնք և մահք բազմօրինակք»:

Հ. Ակինեան սոյն մէջբերումը վեր
կ'առնէ որպէս պատմական իրողութիւն,
քան դառնացած գրողի մը հռետորական
արտայայտութիւն, և կ'ըսէ թէ, «Այս ար-
հաւիրքները բնութեան մէջ յաճախ կըրկ-
նուած երևոյթներէն չեն երևնար . . .:
Ուստի ինչ որ տեսած էր Հայաստան,
նոյնը զգացուած պիտի ըլլար նաև սահ-
մանակից աշխարհներու մէջ» (135):

Ուստի օտար գրողներու կը դիմէ, ո-
րոնց գրութեանց մէջ բնութեան գաժա-
նութիւններու նկարագրութիւնը կայ: Հ.
Ակինեան չատ ալ հոգ չըներ թէ Միջա-
գետքի կամ Պարսկաստանի մէջ պատահած

հեղեղ, երկրաշարժ, երաշտ ևայլն միթէ
անպատճառ տեղի ունեցած կրնայի՞ն ըլլալ
նաև Հայաստանի մէջ:

Այսպէս Դիոնիսիոս Թել-Մահրացւոյ
ինչպէս նաև Միքայէլ Ասորիի ժամանա-
կագրութիւններէն մէջբերումներ կ'ընէ:

762/63ին Տիգրիսը կը յորդի, մեծ վը-
նասներ կը հասցնէ. «ահաւոր աւերածներ
գործեց Մուսուլ»: Տիգրիսի յորդումը ան-
սովոր բան մը չէ, և իր պատճառած վը-
նասը ընդհանրապէս Միջագետքին աւելի
կը հարուածէ քան Հայաստանին, որովհե-
տև գետը իր սկիզբը կ'առնէ հարաւային
Հայաստանէն, և իր յորդման սաստկու-
թիւնը կ'աւելնայ դէպի Մուսուլի կողմը
և անկէ անդին:

Տասը տարի վերջ, 772/73, ցանքերը
չոլցան, սով եղաւ: «Հարուածը խստացաւ
ամենէն աւելի Մուսուլ, արեւելք և հա-
րաւ»: Հ. Ակինեան Հայաստան ալ կը բե-
րէ այս աղէտը, որպէսզի Ողբի «գարուն ե-
րաշտացեալ» բառերը ապացուցուած ըլլան:

773/74, ձմեռը Հոկտեմբերին կը սկսի:
Առատ ձիւն: Բայց ոչ անձրև մինչև Ցու-
նիս: Ձիւն և սառնամանիք: Այս պէտք է
ընդունուի որպէս ապացոյց Ողբի, «ա-

չուն ձմեռնացեալ, ձմեռն սաստկասաղոյց, մրրկալից, յերկարեալ, հողմք բքարարք»։

Կարկուտի հատիկներ կայծքարի մեծութեամբ, «ամպք հրընկէցք, կարկտաձուք»։

Մեծ սով և ատկէ ծագած համաճարակ հիւանդութիւններ։

Միքայէլ Ասորին կ'ակնարկէ սովին և համաճարակին, բայց կուտայ տեղւոյ անուններ։ Ասորիք, Միջագետք և Ասորեստան։ Հայաստանի մէջ ալ պատահա՞ծ է։ Ջենք գիտեր։

Միքայէլ կը յիշէ 764/65ին Խորասանի մէջ պատահած երկրաշարժ մը։ Թել–Մահրացին կը յիշատակէ երկրաշարժ մը Մէջագետքի մէջ 755ին։ Խորասան և Միջագետք ուր, Հայաստան ուր։

Թէև կը փորձուինք աւելի մանրակրկիտ կանգ առնել այս մէջբերումներու վրայ, բայց նոյնինքն Հ. Ակինեան թոյլ չի տար մեզ այդ ընելու։ Ողբէն յիշած մէջբերոմը, որը վերը արձանագրեցինք և որը բազմահմուտ Հայրը որպէս պատմական լրոզութեանց նկարագրութիւն կը համարէր և Մուսուլ ու Խորասան կ'երթար ապացուցանելու համար, հազիւ 24 էջ ետոյ

այդ միևնոյն մէջբերումը կը հռչակէ որպէս Ողբի հեղինակին կողմէ փոխառեալ հատուած մը Անանիա Շիրակացւոյ «Առխոստացեալսն» գրուածքէ։ Էջ 164ին կը գետեղէ սոյն մէջբերումը Ողբէն և անոր դիմաց կը դնէ Անանիայէն պատկան մասը։ «Որպէսզի պարզ ըլլան ընթերցողներուս Ողբիս բնական և արուեստական արտայայտութիւնները, համեմատական պատկերներու մէջ պիտի ամփոփեմ փոխառեալ հատուածները» (159)։

Օ՜ Հայր պատուական, ընթերցողներուդ պարզ ըլլալէ առաջ մինթէ Ջեզի պա՞րզ է։ Բսանը հինգ էջերու մէջ ի՞նչ մեծ տարբերութիւն։ Եթէ Շիրակացիէն փոխ առնուած արուեստական արտայայտութիւն մըն էր, ի՞նչ հարկ կար հոս հոն վազվզտելով Դիոնիսիոսը և Միքայէլը վկայութեան կանչելու որպէսզի ապացուցանես թէ ուրիշէ փոխ առնուած արուեստական արտայայտութիւն մը չէ, այլ իրապէս Հայաստանի մէջ պատահած ազէտներու պատմական յիշատակութիւն։

13

755–762–764–772–773–774 թուականներու յիշատակութիւններէն վերջ Հ. Ակինեան կ'ըսէ. «Այս համեմատութիւնները բաւական են արդէն մատնացոյց ընելու համար Ողբի գրութեան տարին 773–774։ (Ընդգծումը իրն է)։

Բայց Ողբի մէջ յիշուած Հովուի և Հովուակցի մասին ճառելուն Հ. Ակինեան Հովիւը կը նկատէ Սիոն կաթողիկոսը, որուն «մահը հաւանօրէն պատահեցաւ 774ին»։ Իսկ Հովուակիցը «կը տեսնեմ ես յանձին Եսայեայ կաթողիկոսի, որ գործեց 775–789 բազմավրդով ժամանակամիջոցի մէջ» (176)։

Ողբի մէջ թէ Հովուի և թէ Հովուակցի մահն է որ կ'ողբայ գրողը, ինչպէ՞ս 773–774ին գրի առած կրնար ըլլալ երբ Հովուակիցը 789ին կը մեռնէր։ Եթէ Հովուակցի մահէն վերջ գրուած էր, ալ փաստական ի՞նչ ուժ կը ներկայացնէր 20–25 տարի առաջ պատահած բնութեան խստութիւններու յիշատակումը։

«Ինձի կ'երևայ թէ առաջին խմբագրութեան մէջ, գրուած 774ին, ողբերգուն աչքի առաջ ունեցած է Սիոն կաթողիկոսը և անոր մահը լացած, նա էր իր հայրն ու խնամածուն» (172)։

Ուրեմն Սիո՞ն է նաև Ղևոնդը Բիւզանդիոն ղրկողը։ Հ. Ակինեանի պատասխանը «ինձի կ'երևայ թէ նա է» պիտի ըլլայ։

Իրեն այդպէս «կ'երևայ»ին համար ի՞նչ կռուան ունի։ Ոչինչ։ Սիոն կաթողիկոսի գործունէութեան մասին բան չի գիտեր, տեղեակ չէ նաև Սիոնի և Ղևոնդի յարաբերութեան մասին, եթէ ունէին։ Ինքն ալ այդպէս կ'ըսէ. «Զգիտենք մենք թէ ինչ աղերս ունեցած է Ղևոնդ Սիոն կաթողիկոսի հետ։ Կաթողիկոսը իր կարճատև իշխանութեան չրջանին հաւանօրէն մեծ գործունէութիւն մը չկրցաւ մշակել» (175)։

Եւ երբ այս կարճատև իշխանութիւն ունեցած Սիոնը բաղդատես Ողբի մէջ նկարուած հօր պատկերին, Հ. Ակինեանի ենթադրութիւնը կը մերժես առանց այլև այլի.

«Աւաղ զրկանացս . . . զի՞րդ զմիտս իմ և զլեզուս պնդեցից, և հատուցից զբանս հարցն՝ փոխանակ ծննդեանն եւ սննդեանն . . . Այսպիսեաւ անձկաւ հեղ-

ձամղձուկ եղեալ՝ վտանգիմ կարօտու-
թեամբ մերոյ հօրն։ Ո՞ւր քաղցր աչացն
հանդարտութիւն առ ուղիղս, և ահաւո-
րութիւն առ թևս. ո՞ւր զուարթ չրթանցն
ժպտուքն առ բարի աշակերտացն հանդի-
պումն, ո՞ւր խնդամիտ սիրտն ընդունող
արբանեկաց. ո՞ւր երկայն ճանապարհաց
յոյս հեշտացուցիչ, աշխատութեանցն հան-
գուցող։ Կորեան ժողովողն, թագեան նա-
ւահանգիստն, ելիք օգնականն, լռեաց
ձայնն յորդորեցուցիչ . . . Զհայրն իմ եւ
զքահանայապետ ս՛միտան վսեմացեալս, որ
երթիւր տանէր կատարեալ բան, որով վա-
ռէրն և յարմարէր, և զերեսանակս ի բուռն
առեալ՝ ուղղէր զդէմն, և սանձահարէր
զլեզուս՝ օտարաձայնս . . .» և այլն։

Կարդալով Ողբի այս ցուցմունքները,
և գիտնալով Ե. դարու երկրորդ կէսին Հա-
յաստանի դրութիւնը, կը բացագանչես թէ
Սահակ Պարթեւն է որ կը նկարուի հոս։
Եւ Օրմանեան Սրբազանի բառերը կը վեր-
յիշես.

«Եթէ Մովսէս Խորենացիի Պատմու-
թեան թուականի մասին ծանր խնդիրներ
յուզուած չըլլային, շատ յարմար պիտի
գար այն Ողբոց գլուխը, որով Պատմու-

թիւնը կը փակուի, և որ ճշդիւ այդ միջո-
ցին պատկերը կը կերպարանէ։ Սահակի և
Յովսէփի նման հոյակապ կաթողիկոսներուն
եռանդն Մելիտէի և Մովսէս Ա. Մանազ-
կերտացիի պէս ապիկարներ և անձնահաճ-
ներ տեսնելն է, որ հառաչել կուտայ պատ-
մագրին, 'Մովսէս բարձեալ լինի՝ և Յեսու
ոչ յաջորդէ, Եղիա համբարձաւ և Եղիսէ ոչ
մնաց'» (Ազգապատում. Հատոր Ա. էջ 453)։

14

Ահ, բայց բազմահմուտ Հայրը հնա-
բամիտ է։ Ան իր վերլուծական թեմիթիլը
այդպէս կատարելագործեր է, որ ոչ մէկ
խոչընդոտ ի զօրու է զինք չուարեցնելու։
Եւ այդ միևնոյնն է Խորենացիի պարագա-
յին ալ, Եղիշէի մասին ալ, և ո՞վ գիտէ
թերևս վաղը Փաւստոս, Ագաթանգեղոս,
Կորիւն ևս ենթարկուին նման վերլուծու-
թեան։ Այս թեմիթիի հիմնական սկզբունք-
ները հազիւ քանի մը հատ են և խրթին
բան մըն ալ չունին։

Այսպէս Հ. Ակինեան նախ ենթադրու-
թիւն մը կ'ընէ պատմագրի մը կամ իր
Պատմութեան մասին։ Այս ենթադրութիւնը

երբեմն իր մաքին մէջ կը ծագի, ինչպէս Եղիշէի պարագային. երբեմն ուրիշի մը գրութիւնը կարդալուն անոր պզտիկ մէկ դիտողութիւնը տուն կուտայ իր ենթադրութեան: Ինչպէս Խորենացիի և Ղևոնդի միևնոյն անձ ըլլալու ենթադրութիւնը, Գր. Խալաթեանցի Խորենացին Ղևոնդէն քանագողութիւններ ըրած ըլլալու յայտարարութենէն:

Անգամ մը որ Հ. Ակինեան բոլորովին նորօրինակ ենթադրութիւն մը որդեգրէ մատենագրի մը մասին, յաջորդ քայլն է սոյն հեղինակի գրութեանց մէջ փնտռել իր ենթադրութեան յարմարելիք նախադասութիւն կամ բառեր, և գտնելուն — միշտ դիւրին է գտնել — գործածել զայն չափազանցեալ եռանդով: Իսկ անյարմար տեղերը, որոնք հակառակ են իր ենթադրութեան, գէ՛հ, կիրարկէ թեզիսի երկրորդ և վերջին քայլը. կեղծարար մը հեղինակի մահէն վերջ կը ներմուծէ սոյն մասերը:

Այս թեզիսը անպարտելի է: Կրնաս ատով ոևէ մատենագրի գլխին գուլպայ հիւսել և այդ համեստ գլուխը Աւետարանի տակ դնել: Այդպէս Խորենացի, այդպէս

Եղիշէ, և եթէ ժամանակը ըլլայ միւս հայ դասականները:

Ողբի մէջ քու և Օրմանեանի նկատած քացորոշ ցուցմունքնե՞ր կան: Հ. Ակինեանը չէ որ պիտի ընկրկի: Ահա պատասխանը. «Ողբս ունի իր մէջ անհարազատ տարրներ, որոնք մուծուած են հոն օտար ձեռքէ... Ներմուծութիւնը կատարուած է Խորենացի Գ. 62 գլխոյն ազդեցութեան տակ, Ողբին և Խորենացւոյ Հայոց Պատմութեան մէջ կամուրջ մը ձգելու նպատակաւ» (179):

Տրամաբանօրէն պիտի ըսես թէ, չատ լաւ, եթէ Ողբի մէջ անհարազատ տարրը ներմուծուեր է որպէս Խորենացիի վերոյիշեալ գլխուն պատմած դէպքերը ցոլացնէ և ընթերցողին ցոյց տայ որ սոյն դէպքերը կ'ողբայ, ուրեմն անհարազատ տարրը Ղեւոնդի գրածը չէ, և անհարազատութիւնը ապացուցուելէ վերջ դուրս պէտք է նետուի, որպէսզի Ղևոնդի գրածը գտնենք:

Հ. Ակինեան ոչ թէ դուրս չի նետեր, այլ անհարազատ ներմուծում է ըսելէ վերջ, զայն Ղևոնդի իսկական գրածը համարելով Ղևոնդի ժամանակակից Սիոն եւ անոր յաջորդ Եսայի կաթողիկոսները կը նկատէ Ողբի Հովիւ և Հովուակիցը, իմա՛

Խորենացիի Սահակը և Մեսրոպը։ Հ. Ա. Կինեան այս ոլոր մոլոր մեթոտը կիրարկելու մէջ անհեթեթ բան մը չի տեսներ, և այդ աւելի մեծ թափով կը գործածէ Եղիշէի մասին կատարած մարզանքներու մէջ։

15

Հ. Ակինեանի թեզիին ուրիշ մէկ ընդհանրական գիծն ալ է իր «ինձի կ'երեւայ թէ», կամ «հաւանօրէն» ըսածները չուռտով իր մտքին մէջ արդէն համոզուած կը դառնան և ըստ այնմ վճիռ կայացնելու չի տատամսիր։

Որովհետև կանխակալ են թաղրութիւն մըն է որ պիտի ապացուցանէ, երբեմն յախուռն գաղափար մը կը յայտնէ առանց փաստարկութեան և կ'ուզէ որ «զոր ինչ ասացի ասացի» ընդունուի որպէս իրողութիւն։

Եթէ Խորենացիի և Ղեւոնդի միեւնոյն անձ ըլլալը ապացուցանելու իր մատենագրութեան մէջ կ'ըսէ թէ «միևնոյն գրքերն են երկուքի ձեռքն ալ ընթերցանութեան առարկայ» (186) բացատրութիւն չի տար թէ ինչպէս Խորենացի իր գրքին մէջ քանի

մը տասնեակ մատենագիրներու անուն կը յիշէ, որոնց գրքերը ուսումնասիրած է, ինչպէս, Աբիւդինոս, Բերոսոս, Կեփալիոն, Սիբիլլա, Եպիփան Կիպրացի, Ալիմպիոդորոս, Ափրիկանոս, Հիւպոլիտա, Բարսումա, Մար Աբաս Կատինա, Մանեթոս, Պոլիկրատէս, Եւագարոս, Կամագրոս, Փլիգոնիոս, Արիստոն Փեղղացի, Բարդածան, Պաղիփատոս, Պորփիւր, Փիլեմոն, եւայլն։

Երբ Ղեւոնդի կեանքի մասին բան չենք գիտեր, և իր գրքին մէջն ալ վերոյիշեալ անուններէն յիշատակութիւն չկայ, ի՞նչպէս պիտի կրնանք ըսել թէ Խորենացիի ծանօթ հեղինակները իրեն ալ ծանօթ են։

Ոչ ալ կը բացատրէ Խորենացիի չեշտըւած Հելլենապաշտութիւնը։ Արդեօք, ըստ իրեն, Ղեւոնդ–Խորենացիին միտքը ե՞րբ հրդեհուեցաւ Հելլէն մշակոյթի կրակով։ Կ'երեւի հարիւր տարեկանէն վերջ երբ Ղեւոնդ մէկդի դրաւ իւր «համեստ և անփառասէր» (Հ. Ակինեանի բառերը) յատկութիւնը և Հայոց Պատմութիւն գրելու համար բոլորովին նոր անձ մը դարձաւ։

Իւր գրքի էջ 289ին Հ. Ակինեանի հետեւեալ եզրակացութիւնը կարդալով կը փորձուինք հարցնել թէ արդեօք այդ գրի

առնուած է ուրիշ բանասէրներ ջղագրգռելու համար, եթէ ոչ 289 էջերու տքնաջան աշխատանքէն վերջ խոնջած մտքի բոպէական և կամայական մէկ արտայայտութիւնը։

«Բայց ''Մովսէս'' անունը կարող է նկատուիլ կեղծիք, վասնզի կեղծուած է անոր ժամանակն ալ, գրութեան ձեւն ալ։ Ժամանակակից մը Թ. դարու առաջին տասնեակին պիտի չհամարձակէր սեպհական անուամբ լոյս ընծայել պատմութիւն մը, ուր ինքզինքը կը կեղծէր աշակերտ Սահակի և Մաշտոցի։ Եւ որովհետեւ ''Մովսէս'' իր գրութեան մէջ նախնաբար դիտում չէ ունեցած կեղծելու իր ժամանակը, պիտի ենթադրենք թէ կեղծողը երկրորդ գրիչ մըն է, որ հեղինակին մահուանէն ետքը հաւատալի և հեղինակաւոր ընծայելու համար անոր խօսքերը, կարեւոր տեսած է կեղծել ժամանակն ալ, անունն ալ, այս ճանապարհով հայոց հնագրական պատմութիւնը իբրեւ նորագիւտ աշխատութիւն պիտի գտնէր ընդունելութիւն և պիտի առթէր հետաքրքրութիւն և սքանչանք» (289)։

Օ՜ Հայր Ակինեան, արգեօք մտքիդ աչքերուն առջեւ բերի՞ր այն պատկերը,

որ այս տողերդ կը թելադրեն։ Եւ կ'ուզե՞ս որ մենք ալ ընդունինք զայն։

Պահ մը դիտենք պատկերը։

Ահա ծերունազարդ Ղեւոնդ, Բագրատունիներու խնկարկու և կապարճակիր, որ տարիներ առաջ Շապուհ իշխան Բագրատունիէն հրահանգ ստացած էր Արաբական լուծի ենթակայ Հայաստանի պատմութիւնը գրելու, այժմ հրաւէր կը ստանայ ուրիշ Բագրատունի իշխանէ մը, Սահակ, գրելու Հայ ժողովուրդի պատմութիւնը։

Ղեւոնդ գլուխ կը հանէ այս խնդիրքն ալ։ Իւր ձեռագիրը կը մնայ Բագրատունի ընտանիքի մօտ։ Ընդօրինակութիւններ կը կատարուին։ Ղեւոնդ կը մեռնի։ Օր մը խորամանկ ընդօրինակող մը երբ զբաղուած է Ղեւոնդի այս Հայոց Պատմութիւնը օրինակելու, անբացատրելի նենգամտութեամբ մը նոյնքան անբացատրելի գաղափար մը կը յղանայ։ Ինքնիրեն կ'ըսէ. «Ղեւոնդ մեռած է. ես իր Պատմութիւնը ընդօրինակելուս իր անունը պիտի չյիշեմ։ Այլ պիտի գրեմ ուրիշ անուն մը, Մովսէս Խորենացի։ Աւելի յառաջ պիտի երթամ և Ղեւոնդի Պատմութեան ժամանակը պիտի կեղծեմ, իմ նորագիւտ պատմիչս, Մովսէս, Սահակի

և Մեսրոպի աշակերտ պիտի ցոյց տամ։ Ասոր համար պէտք եղած փոփոխութիւն-ները պիտի ընեմ և նոր գլուխ մ'ալ աւել-ցընեմ։ Գիտեմ որ Ղեւոնդի Պատմութեան չատ մը ձեռագիրները գոյութիւն ունին, զանոնք կարգացողներու թիւն ալ չատ է, մինչ ուրիչ գրիչներ ալ այդ ձեռագիրնե-րէն նոր ընդօրինակութիւններ պիտի ընեն։ Հակառակ այս իրողութեանց ես պիտի կա-տարեմ իմ մտադրած կեղծիքը։ Ձեռագիրս գաղտնի պիտի պահեմ։ Ո՛վ գիտէ, ժամա-նակի անցքով Ղեւոնդի Պատմութեան միւս բոլոր ձեռագիրները կրնան կորսուիլ, զա-նոնք կարգացողներն ալ միասին, և օր մը իմս կը գտնուի, թէեւ իմ ինքնութիւնս անյայտ կը մնայ, բայց իմ հնարած Մով-սէս Խորենացին կը հռչակուի գարէ գար»։

Պատուոյ բանասիրութեան աստուածները քեզի կրնան ներել, Օ՛ Հայր, ես մեղա-յականս չեմ ներեր, և դատախազ կը կանգ-նեմ քեզի դէմ անոնց ատեանին այս տե-սակ անհեթեթ, կամայական և բռնազբօ-սիկ «փաստարկութիւնները» ներկայացնե-լուդ համար։

Այս բառերը դառնացած սրտով կը գրեմ քանզի հայերէն Ս. Գրքէն վերջ հայ

ժողովուրդի ամենաթանկագին մշակութա-յին մէկ գործն է, որ այսպիսի թեթեւա-կշիռ վերաբերման կ'ենթարկուի։ Քննադա-տական վերլուծում կը հասկնանք, բայց ոչ այն ձեւով ուր բազմահմուտ Հայրը ինքզինքը անհասկնալի կը գարձնէ։

Սակայն հետաքրքրութիւնդ լարուած ըլլալուն կը հարցնես թէ, եթէ Ղեւոնդը որպէս իր կեանքի վերջին գործ Հայոց Պատմութիւնը գրած էր, ուսկի՞ց Մովսէս Խորենացիի անունը մէջտեղ եկաւ։

Ա՛հ, չկայ դժուարութիւն, որ կասեցնէ Հ. Ակինեանի եռանդին թափը, չկայ կնճիռ, որ ան գրչի մէկ չարժումով չհարթէ։ Կար-ծես ինքն ալ նախանձախնդիր է չլուծուած ոչ մէկ հանգոյց ձգելու, և քեզի կը պա-տասխանէ հետեւեալ կերպով.

«Նկատմամբ ընտրութեան անուանս՝ «Մովսէս Խորենացի», որով մկրտուած է Հայոց ծննդաբանութեան պատմիչը, պէտք է ենթադրել թէ կեղծողն աչքի առջև ունե-ցած է Հնգամատեանին հեղինակը՝ Մովսես մարգարէն, որ պատմած է Իսրայէլի ժո-ղովրդեան ծննդաբանութիւնը...։ Հաւա-նօրէն նաև այս (Խորենացի) յորջորջանքի մէջ բառախաղ մը թաղնուած է. խոr ար-

մատէն ածանցուած, կամ «խորին» = իմաստուն, հմուտ... և կամ թերեւս «որ ընդ խորս հանց պատմութեան Հայոց» (290–1)։

Սա արդէն կը մտնէ գաւեշտի սահմանները, որ կրնայ ընթերցողին ծիծաղ պատճառել, բայց պատմագրական ուսանողէ արցունք միայն պիտի խլէ։

Արտօսրի կաթիլը սրբելով եւ չունչերնիս բռնած կը մօտենանք Հ. Ակինեանի սեղանին, ուր ան մեզի պիտի խօսի Եղիշէի մասին։

Բ. ՄԱՍ

ԵՂԻՇԷ

ԵՒ

Հ. ՆԵՐՍԷՍ ԱԿԻՆԵԱՆ

1

Բանասէր մը իրաւունք ունի պատմական դէպքերն ու դէմքերը մեկնաբանած ատեն, կամ անկախաբար, ենթադրութիւններ ընելու։

Գիտնալով որ հին մատենագիրներու ձեռագիրները, երբեմն ընդօրինակողներու կողմէ փոփոխութեան կ'ենթարկուին, ընդօրինակողին կուսակցական կամ գաղափարական նախապաշարմունքներէն թելադրուած, բանասէրը իր բարձր կոչումին արդարօրէն ծառայած կ'ըլլայ միշտ կասկածով վերաբերուելով հին ձեռագիրներու մասին, ի մաի ունենալով մէկ իտէալ, այն է ըստ կարելւոյն մօտենալ պատմուած դէպքերու ճշմարիտ իրողութեան։ Ի պա-

հանջել հարկին, երբ իր բանասէրի տրամաբանութիւնը — չըսելու համար խղճմըտանքը — գոհ չէ ձեռք բերուած արդիւնքէն, ենթադրութիւն մը իւրացնէ դէպքերու հաւանական ընթացքի կամ բնոյթի մասին և ներկայացնէ զայն որպէս համոզիչ մեկնաբանութիւն։

Սակայն այս ենթադրութիւնը արդարանալի է մի միայն, եթէ գիտական տեսակէտով մշակուեր է։ Եթէ ան իր կառուցումի համար պիտանի տարրերը ստանայ նոյնինքն դէպքերէն, որոնք քննութեան առարկայ մատենագիրը կամ ժամանակակից ուրիշ աղբիւրներ կը հայթայթեն։ Ջանզի առանց այս հաստատուն պատուանդանի՝ վերնակառուցուածքը խարխուլ կը լինի։

Երբ գիտական առումով ենթադրութիւն մը կ'որդեգրես, սոյն ենթադրութեան բաղադրիչ մասերը ա՛պացուցանելու ես դէպքերէն և անոնց յարակից պարագաներէն, եթէ կ'ուզես որ նոր յայտնութիւնդ պատմագրողներու կողմէ լուրջ քննութեան ենթարկուի։

Միւս կողմէ փորձութիւնը մեծ է ըրած ենթադրութեանդ կամ նոր գիւտիդ

առթած խանդավառութենէն, որպէսզի զայն անպայման ապացուցուած տեսնես, դէպքերը կ'ենթարկես կամայական փոփոխութիւններու, և կը պնդես որ նոր կօշիկ մը գտեր ես և ոտքը մի կամ այլ կերպ պիտի յարմարցնես գտած կօշիկիդ, և ոչ թէ այս վերջինը ոտքին, ինչ որ տրամաբանական ձևն է։

Բանասիրական աշխարհի մէջ Հ. Ա. կ'ինեան, ի շարս իր շատ մը արժանիքներուն, պիտի մնայ ցարդ մեծագոյն ենթադրութիւններ հրամցնողը հայ բանասիրութեան, ինչպէս նաև մոլեգին ու յամառ ախոյեանը զանոնք որպէս պատմական իրողութիւններ տեսնելու։

Իր Մորենացիի մասին ըրած արմատական ենթադրութենէն ինք և մենք հազիւ չունչ առած, ահա ան հրապարակ կուգար մեզ արմանքէ զարմանք մատնելու անակնկալ նոր գիւտով մը, որ մատ կը խածցնէր Մորենացի–Ղևոնդ գիւտին։

Գերագրգռուած ախորժակով մը — ինչո՞ւ չէ, մինչ ախորժակը ուտելով չը բացուի՞ր — և քիչ մ'ալ քաջամարտիկ նիզակաճօճումով, բազմահմուտ Հայրը այս անգամ մեղապարտի աթոռ կը նըս-

տեցնէր երկրորդ ամենասիրելի հայ մատենագիրը, Եղիշէ։

Ան երկու ընդարձակ հատորներով, (երրորդ հատորի մասին ալ ակնարկութիւն կայ երկրորդի վերջին էջին), կուզար Եղիշէի գրքի մասին պարզելու տեսակէտ մը, որ Խորենացի–Ղևոնդ վարկածը կը գէէր կ'անցնէր որպէս նոր գիւտ։

Ուր Խորենացի և Ղևոնդ միևնոյն անձը կը համարուէր, հոս հնարամիտ Հ. Ակինեանը կուզար ըսելու — և աւելի քան 750 էջ կը գրէր ապացուցանելու — թէ «Եղիշէի Պատմութիւնը որպէս Պատմութիւն Վարդանայ Պատերազմի (451 թուին) կը նշանակուի իբր կեղծիք, բայց կը գնահատուի, նոր լոյսի տակ կը լուսաբանուի այն որպէս Պատմութիւն Հայոց Պատերազմի (572–590 թուերուն)»։

Ինչպէս կը տեսնէք, չափազանց յախուռն և արմատական տեսակէտ մը, ենթադրութիւն մը կամ վարկած մը, ինչ որ կ'ուզէք կոչել, կը սպառնայ խառնաշփոթութիւն ստեղծել մեր Հինգերորդ եւ Վեցերորդ դարերու պատմագրութեան մէջ։

Այս վարկածով Հ. Ակինեան կ'ըսէ մեզի թէ որպէս 451 թուի Աւարայրի Պատերազմի

Պատմութեան մեր ունեցած գիրքը, ի սկզբան գրուած էր 590 թուականին կամ ատկէ ալ վերջ, որպէս պատմութիւնը 572 թուին հայկական ապստամբութեան Պարսկաստանի դէմ։ Որ Եօթերորդ դարուն կեղծարար մը փոխեց այդ պատմութիւնը այն ձևին որ այժմ ունինք։

Ինչ վերջ աւելի հանգամանօրէն պիտի հետևինք Հ. Ակինեանին, երբ ան կը հետազոտէ կեղծարարը։

Բայց այս եռանդոտ դատախազը կը ցուցադրէ միևնոյն ապաշնորհ յանցանքները որ տեսանք երբ Խորենացի–Ղևոնդ թէզը կ'ուսումնասիրէինք։ Ճեպընթաց արագութեամբ գրել, գրելու ատեն նորանոր գիւտեր ընել, մեթոտիկ մշակման բացակայութիւն, հակասութիւններ, իր կարծիքները որպէս հաստատուած իրողութիւններ տեսնելու մարմաջ, բռնազբօսիկ մեկնաբանութիւններ և կամայական վերլուծումներ։

Տխուր է տեսնել թէ մեր պատմագրական բանասիրութեան ամենածանրակչիռ հարցերուն այսպիսի մերձեցում մը տեղի կ'ունենայ։ Եւ ըստ իս զուր աշխատանք է պատասխանել Հ. Ակինեանի տեսակէտ-

երբ ան այսպէս խաթարեալ, կամայական և անմեթոտ կերպով կը ներկայացուի։

Մենք կը գոհանանք իր իսկ գրքի երկու հատորներէն ցոյց տալու իր վերլուծման բոլորովին անգոհացուցիչ ձևը, և ի սրտէ յուսալու որ եթէ Հ. Ակինեան եղիչէի մասին տակաւին միևնոյն տեսակէտը ունի, իր գրքի երրորդ հատորը լոյս ընծայելուն, այդ տայ գիտնական բանասէրի իր վարկին համապատասխան յստակ, տրամաբանական և առարկայական եղանակով, որպէսզի ըստ մեր կարելւոյն պատասխանենք իր վաւ ուսումնասիրուած դիտողութիւններուն յօգուտ հայ պատմագրութեան։

2

Նախ ներկայացնենք Հ. Ակինեանի հիմնական տեսակէտը։ Դժբախտաբար, այս ընելու համար իր գրքի զանազան տեղերէն պիտի քաղենք պէտք եղածները։

572ին հայերը կ'ապստամբին Պարսկական կայսրութեան դէմ, իրենց առաջնորդ ունենալով Վարդան Մամիկոնեան մը։ Հայ քանակը կը պարտուի և Վարդան ինչպէս նաև ուրիշ առաջնորդներ կ'ապաստանին

Պոլիս։ Հոն կը գտնուէր նաև Եղիշէն։ Վարդան կը հրամայէ Եղիշէին որ գրէ սոյն պատերազմի պատմութիւնը։ Եղիշէն կը կատարէ իշխանին հրամանը և կ'արտադրէ աքանչելի մատեան մը։

Շատ տարիներ վերջ հայ մը սոյն գիրքը կարդալուն, անձնական նեղմիտ հաշիւներով կ'ըսէ թէ, ես չէի ուզեր որ այսքան հիանալի գրական ոճով գրուածիւն մը պատմէր 572ի պատերազմը, ուստի ես հիմնովին պիտի խմբագրեմ զայն, և երբ գործս լմնցնեմ, արդիւնքը պիտի ըլլայ գիրք մը, որ 451ի Աւարայրի պատերազմը պիտի նկարագրէ փոխանակ 572ի։

Հետևաբար գործի կը լծուի այս կեղծարար խմբագիրը և իրեն որպէս առաջնորդ ունենալով Ղազար Փարպեցւոյ Բ. դրուագը, կը ձևափոխէ 532էն մինչև 580 թուականին պատահած դէպքերու, մանաւանդ Դուինի ապստամբութեան պատմութիւնը, և դուրս կուգայ Աւարայրի պատերազմի պատմութիւնը, այն ինչ որ այժմ ունինք։

Ահա իր այս ենթադրութիւնը որպէս պատմական իրողութիւն ապացուցանելու համար ճամբայ կ'ելլէ Հ. Ակինեան։

Երբ նման առաջադրութեամբ հրապարակ կուգաս, կ'ակնկալուի որ տրամաբանօրէն հետեւիս առնուազն երկու պարզ քայլերու։ Առաջին, Եղիշէի մեր ձեռքը հասած գրքէն մանրակրկիտ զննութեամբ ցոյց տաս այն տեղերը, որ կասկած կ'արթընցնէ թէ անյարիր են 451ի դէպքերուն։ Եւ ապա ցոյց տաս այդ կասկածելի մասերուն և 532–580 թուականներու ինչ ինչ դէպքերու միջև սերտ առնչութիւն։

Հ. Ակինեան այս չըներ, այլ իր գիւտը ընելէն վերջ Եղիշէին մատեանը կ'առնէ և կ'ենթարկէ զայն բռնազբօսիկ ապշեցուցիչ մեկնաբանութեանց, որպէսզի մի կերպ փաստած ըլլայ թէ Եղիշէի իսկական շարադրութիւնը Դուինի ապստամբութեան պատմութիւնն էր, իսկ այժմ մեր ունեցածը խարդախուած պատմութիւնն է Աւարայրի։ (Դիւրըմբռնելի ըլլալու համար 451ին պիտի ակնարկեմ որպէս Աւարայրի Պատերազմ, իսկ 572ի դէպքերուն որպէս Դուինի ապստամբութիւնը)։

Բազմապաշար Մխիթարեանը գիտէ թէ դժուարին գործի մը ձեռնամուխ կ'ըլլայ, բայց խաչակիրի մոլեռանդութեամբ յառաջ կ'ընթանայ։ «Երկվեցեակ դարերու ըմբռնումներուն դէմ է պատերազմը, հարկ է ապառել չատ ռազմամթերք» (էջ 13) կ'աղաղակէ ան։ Եւ «քննադատելն բանաստեղծել չէ . . . քննադատը կը փնտռէ իր օտքերուն տակ հաստատուն հող» կը յայտարարէ, այսպիսով կ'առաջնորդէ մեզ մըտածելու թէ հանգամանօրէն մշակուած լուրջ ուսումնասիրութիւն մը պիտի տրուի մեզ, որ պիտի համոզէ ընթերցողը թէ հազար երկու հարիւր տարի տևած կեղծիք մը վերջապէս իր անփառունակ գերեզմանը կ'իջնէ։

Հ. Ակինեանի այս ապշեցուցիչ վարկածը կը մղէ մեզ խորհրդածելու գրական կեղծարարներու մասին։ Գրող մը ինչ չարժառիթէ մղուած գոյութիւն ունեցող ձեռագիր մը կը չարափոխէ։ Կամ իր երևակայութենէն թխուած նոր հատ մը գրելով, որպէս իրականութիւն կը քշէ զայն ընթերցող հասարակութեան։ Կամ ինչո՞ւ կեղծարարը, իր ինքնութիւնը սքողելով, գրածը որպէս համբաւեալ հեղինակի մը «նորագիւտ» գործը կը հռչակէ։

Գլխաւոր չորս պատճառներ կրնանք տալ։ Դրամ, փառասիրութիւն, պրոպագանտա, և կամ խաթարեալ խառնուածք։

Քանի մը նշանաւոր դէպքեր յիշենք որպէս օրինակ։

Ֆրանսացի մը, Լիւգաս Վրէն, դիւրահաւան բազմահարուստ յաճախորդ մը գտնելուն, որ նշանաւոր անձերու ձեռագիրները կը գնէր, 25,000ի մօտ ձեռագիրներ կեղծեց եւ ծախեց, մէջը ըլլալով Մարիամ Մագթաղենացիի, յարուցեալ Ղազարոսի և Կլէօպատրայի ձեռագիրները։

Համբաւաւոր անձերու ձեռագիրներ կեղծելը ինքնին արուեստ մը դարձած է, որ բազմաթիւ հետևորդներ ունի, քանզի բարեմիտներ շատ կան, որ լաւ գին կը վճարեն։ Նիւ Եօրքի Հասարակաց Գրադարանը մեծ հաւաքածոյ մը ունի Ուաշինկթընի, Ճէֆըրսընի, Ֆրանքլինի, Լինքընի եւ ուրիշ ականաւոր անձնաւորութեանց ձեռագիր նամակներուն որոնք կեղծ են։

Սըր Ճան Մանտէվիլի ճամբորդութիւնը գիրքը, ուր այնքան զարմանազան դրուագներ կը պատմէ հեղինակը իր Արեւելք կատարած ճամբորդութենէն, մէջը ըլլալով Հայաստան գտնուող՝ ոգիներէ յաճախուած հովիտի մը նկարագրութիւնը, այժմ կ'ընդունուի բոլորովին սուտապատում։

Լաս Գասաս, որ Նափոլէոնի հետ էր անոր վերջին տարիներուն, իր չորս հատոր Ծիշատակներու մէջ Նափոլէոնի նամակներէն մէկ քանի հատը կեղծեց։

Պատմական նշանաւոր կեղծիքներէն է Մեծն Կոստանդիանոսի կողմէ Հռոմի Սեղբեստրոս Պապին գրած պատգամագիրը, որով կայսրը որպէս երախտագիտութիւն Քրիստոնէութիւնը ընդունած ըլլալուն, կը ճանչնայ ոչ միայն Հռոմի Պապին գերազանցած հեղինակութիւնը միւս Պատրիարքներուն վրայ, այլ անոր կը պարգեւէ Արեւմտեան գաւառներու վրայ իշխանութիւն։ Այս պատգամագիրը գրուած էր Ոսթերօրդ գարուն, բայց ատոր կեղծիք ըլլալը ապացուցուեցաւ վարեր վերջ։

Դաւանաբանական եւ քաղաքական ասպարէզներու մէջ Պրօպականդի համար կեղծուած վաւերագիրներ թիւ ու համար չունին։

Ուիլեըմ Այրլէնտ, գեռ պատանի, Միջնադարեան գրականութիւն ուսումնասիրեց։ Իր հայրը մոլի հաւաքող մ'էր գիրքերու։ Օր մը պատանին հօրը բերաւ եղիսաբէթ Թագուհիի ժամանակէն ձեռագիր մը, որ գտած էր հին գրավաճառանոցներ

պրպտելուն։ Շուտով տղան «նորագիւտ» ձեռագիր ձեռագրի եռեւէ կը բերէր հօրը, մէջը ըլլալով Շէյքսփիրի մինչ այդ անծանօթ գործեր։ Ուրախութենէն գինովցած հայրը նոյնիսկ ցուցահանդէս տուաւ իր զաւկի գտածներուն։ Ամէնքը հաւատացին։ Ցետոյ տղան խոստովանեցաւ թէ ինք կեղծեր էր ամէնքն ալ։

Շարքը կրնանք երկարել էջերով։ Բայց այս գրութեան սահմանները չեն ներեր։

Իմ կարգացած այսպիսի զեղծարարական չհատակութիւններու մէջ, սակայն, չեմ հանդիպած մէկ հատի, որ նման Հ. Ակինեանի հրամցուցած եղիչէի այս մանուածապատ կեղծիքին։ Կ'երեւի ատոր համար կը չտապէր ըսելու թէ չատ ռազմամթերք պէտք է սպառէ։

3

Այժմ հետեւինք ռազմավարին և մօտէն դիտենք ռազմամթերքը գործածելու իր եղանակին։

Առաջին անխուսափելի հարցումը որ կուտաս է. ի՞նչ պատճառաւ յանդուգն զեղծարարը այս դժուարին կեղծիքը ի

գործ դրաւ։ Կ'ըսենք դժուարին կեղծիք, չակենք և գրենք, անհաւանական կեղծիք։

Քանզի Դուինի ապստամբութեան պատմագիր եղիշէի սկզբնական ձեռագիրը իր ատենին կարդացուած էր չատերէ, գոնէ քազմաթիւ Մամիկոնեաններէ եւ անոնց պարագաներէն։ Այդ ընդօրինակուած ալ էր քանի քանի անգամներ։ Մամիկոնեան ընտանիքի պահարանին մէջ գաղտնի պահուած չէր։ Եթէ զեղծարարը գոյութիւն ունեցող առաջին և միակ ձեռագիրը ձեռք անցուցած չէր, եթէ ան իսկական եղիշէէն տարիներ վերջ ապրած էր, (քիչ վերջ պիտի տեսնենք Հ. Ակինեանի մտքի չփոթը զեղծարարի ապրած ժամանակաշրջանի մասին), ինքզինքը պիտի գտնէր սոյն գրքի քազմաթիւ օրինակներու դիմաց, ինչպէս նաև անոր պարունակութեան քաջածանօթ ստուարաթիւ անձերու։

Կը տեսնէ՞ք թէ ինչ ըսել կ'ուզենք երբ դժուարին և անհաւանական կեղծիք կ'ըսենք։

Բայց ընդունինք որ մեր զեղծարարը ատանկ բաներու կարեւորութիւն տուողը չէր, և հոգ չէ թէ քանի ձեռագիրներ գոյութիւն ունենային իր ժամանակ, եւ քա-

նիներ ալ կարդացած ըլլային զանոնք, անորոշած էր ի կատար հանել իր չարամիտ գործը։ Ի՞նչ բանէ դրդուած։

Հայր Ակինեան կը պատասխանէ. «Աստելութիւնը հանդէպ Հոռոմներու։ Չէ հանդուրժած տեսնել կամ լսել նման սերտ 'միաբանութիւն' մը, կնքուած հայ ժողովրդին և 'անարի' Հոռոմներու միջեւ։ Դաւանաբանական–քաղաքական հողի վրայ գործուած է այս ոճերը» (140)։

Ուրեմն զեղծարարը Հոռոմատեաց մըն է։ Ուսկի՞ց կ'եզրակացնէ Հ. Ակինեան այս կէտը։ 'Անարի' բառէ՞ն։ Բայց զեղծարարի գրքին մէջ կայ նաև այս. «Իսկ եբանելին Թէոդոս կայսր, քանզի խաղաղասէր էր ի Քրիստոս». իր Հոռոմատեցութեան սաստկութենէն հայ մատենագրութեան ամենամեծ կեղծիքը ի գործ դնողը ինչո՞ւ Հոռոմ Թէոդոսին երանելի պիտի ըսէ։ Ինչո՞ւ պիտի գոհանար անշուք "անարի" բառով, երբ գրքին մէջ վասակ Սիւնիի մասին յիշատակութիւն ըրած տեղն ատելութեան այնպիսի բոցավառ դարձուածքներ դիւրութեամբ եւ առատօրէն կը դարբնէ։

Բայց էջ 58ի մէջ Հ. Ակինեան զեղ-

ծարարին ուրիշ նպատակ մը կը վերագրէր. «Ներկայ խմբագրութեան մէջ սակայն փոխուած են «Հայոց Պատերազմի» (Դուինի ապստամբութեան) բովանդակութիւնն ալ, իմաստն ալ։ Անծանօթ ձեռք մը կերպարանափոխած է ամբողջը՝ դիտաւորութեամբ մոռացնել տալու «Հայոց Պատերազմի» յիշատակը և անոր պատմութեան մէջ փառաւորելու 451ի հայկական պատերազմի դրուագը»։

Ինչ մը անդին, սակայն, Հ. Ակինեան բոլորովին տարբեր չարժառիթ մը կուտայ զեղծարարին։ «Խմբագրիչը ... յիրականին Վասակի Յիշատակարանն է տուած։ ... Իբրև չարագէտ մը ամբողջ պատմութեան մէջ ցցուած է Վասակի անձը։ Գործին նպատակը զեղեցիկ ներկայացուած է է. Ճեղանակին վերջը, ուր կը գրէ խմբագրիչը. 'Գրեցաւ յիշատակարանս այս վասն նորա (Վասակայ) առ ի կշտամբումն յանդիմանութեան մեզաց նորա'» (142–3)։

Այս չիտակ է։ Մեր այժմեան ունեցած եղիչէն ատելավառ զայրոյթի ամբաստանադիր մ'է Վասակի դէմ։ Բայց եօթերորդ դարու զեղծարարը Հինգերորդ դարու Վասակ Մարզպանի դէմ իր զայրացկոտ ատելու-

թեան համար ի՞նչ հարկ ուներ վեցերորդ դարու դէպքերու մէկ պատմութիւնը այնքան անլուր չարափոխութեան ենթարկելու։ Մանաւանդ որ վեցերորդ դարու ակնարկուած դէպքերու մէջ վասակի հզօր անհատականութեամբ կամ անոր հաւատար մէկը չենք գտներ որ իր համախոհներուն անցած ըլլայ թշնամւոյն կողմը և պատերազմի հայ եղբայրակիցներու դէմ։

Այս երեք հակոտնեայ չարժառիթները, որ իր գրքի տարբեր տարբեր տեղերուն Հ. Ակինեան կը վերագրէ զեղծարարին, կը հարցնենք, միթէ կը գոհացնէ՞ Մխիթարեան Հայրը, որպէս ըստ բաւականի զօրաւոր գըրգիռ չարագործին իր այնքան տարօրինակ կեղծիքի գործադրութեան ձեռնարկելուն։

Այդ երեքէն միակ ընդունելին վասակի Ցիշատակարանի պարագան է, և այդ իսկ խախուտ կռուան մը կրնար ծառայել Հ. Ակինեանին մի միայն այն դէպքին եթէ Դուինի ապստամբութեան պատմութեան մէջ վասակի համազօր հայ իշխան մը ըլլար։

4

Իսկ ո՞վ է այս զեղծարարը և ե՞րբ ապրած կրնայ ըլլալ։

Ըստ Հ. Ակինեանի, իրական եղիշէն իր Դուինի ապստամբութեան պատմութիւնը գրեց 578–580 թուականներուն։ Բանզի էջ 125ի մէջ կ'ըսէ թէ ապստամբութեան հերոս վարդանը 578ին Պոլիս գնաց։ «Հաւանօրէն այստեղ տուաւ վարդան պատուէր եղիշէին անմահացնել 572ի դէպքերը»։ Ցիսուն էջ յետոյ Հ. Ակինեան արդէն հաւանօրհնը մէկդի կը դնէ և վստահօրէն կը գրէ. «եղիշէ ալ Կ. Պոլիս կը գտնուէր այս միջոցին և հոս կ'ընդունէր Վարդանի հրամանը ճառագրելու «Հայոց Պատերազմի» մասին»։

Թող այդպէս ըլլայ։

Ուրեմն եղիշէն կը գրէր 578 կամ 580ին։

Կ'անցնին տարիներ և ահա ոճրամիտ խմբագրիչը ի յայտ կուգայ։ Կը գրէ Հ. Ակինեան. «Դեռ վաղաժամ է անուանել խմբագրիչն յանուանէ և ճչգել անոր ժամանակն և միջավայրը։ Բայց կանգնած է անոր դժխեմ անձը իմ առաջ, որ բահն ու բրիչը ձեռքին հիմն ի վեր կը բրէ, կը քանդէ հոյակապ յուշակերտն եղիշէի» (139)։

Ներողամիտ ժպիտով ընդունելով դիւրազգած Հօր բանաստեղծական ակնարկութիւնը «դժխեմ անձին» դէմ, հիմա չարու-

նակենք թղթատել իր գիրքը տեսնելու թէ Հ. Ակինեան 139ու էջէն վերջ, երբ տա-կաւին 600է աւելի էջեր կան, արդեօք կուտա՞յ մեզի ցուցմունքներ զեղծարա-րին ժամանակը որոշելու։ Այս խիստ կա-րեւոր է, քանզի եթէ սոյն ժամանակը ե-ղիշէի 580էն շատ վերջ է, նման կեղծիքի գործադրութիւնը բոլորովին անհեթեթ կը դառնայ։

Գրքի Բ. հատորի էջ 638–9. «Անհա-ւատալի երեւայ Թերեւս, եթէ Եղիշէի խըմ-բագրին ձեռքը ցոյց տամ նաեւ Անանիա Շիրակացւոյ Առ Խոսացեալսն գրուած-քը . . . երկու հեղինակներու մտքերու առնչութիւնը ակներեւ է . . . Այն պա-րագան, որ խմբագիրը ընծայած է մեր ձեռքը բաւական զօրաւոր կռուաններ, ո-րոնք իր ժամանակը մինչեւ Ը. դար, առ նուազն կ'իջեցնեն, կը ստիպէ զմեզ աւելի այն համոզման միտիլ, թէ խմբագրին կա-խումը Անանիայէն հաւանականագոյնն է, ուստի ապրած է 670էն ետքը»։

Ուրեմն Եղիշէէն իննսուն տարի վերջ։ Այդ մէջօրին արդեօք Եղիշէի մատեանը քանի քանի ընդօրինակումներ ունեցեր էր, քանի քանի վանքերու մէջ օրինակները կը

գտնուէին և, թէ երեք սերունդներ զայն կարդացած էին և հիացմունքով ըմբռնած անոր էքնաղ ոճը, երբ 670էն վերջ այս դժխեմ արարածը պիտի գար և իր սեւ եր-դումը ընէր մուխը մարելու այդ հրաշա-կերտին։

Բայց ոչ։ Մեր մխամտութիւնը դեռ ըստ բաւականի փորձութեան չէ ենթարկուած։

Ակնարկելով Եղիշէի խմբագրին կողմէ Արտաշատի երբեմն թագաւորանիստ քա-ղաք եղած ըլլալու յիշատակութեան, Հ. Ակինեան կ'ըսէ թէ միակ հայ պատմագի-րը, որ արքայանիստ տեղի կը ճանչնայ քաղաքս, Մովսէս Խորենացին է։ Ուստի . . . «Առանց տարակուսի հոս Եղիշէի խըմ-բագիրն է, որ կը գտնուի Մ. Խորենացւոյ ազդեցութեան տակ» (616)։

Մեղայ Աստուծոյ, այդ հաչուով չա-րանենգ խմբագրողը իններորդ դարու գրող մը կ'ըլլայ։ Միթէ չե՞ս յիշեր, թէ ի՜նչ ան-ըսպառ եռանդով Հ. Ակինեան Խորենացին 820-ական թուականներուն կը տանէր։ Ու-րեմն Եղիշէէն աւելի քան երկու դար վերջ կ'ապրէր դահիճը։

Այո՛, Հ. Ակինեան կ'ուզէ խմբագիրը իններորդ դար տանիլ։ Որովհետև Եղիշէն

«Համաշխարհային ազգին» իշխաններու թուին կը յիշէ Աշոտ մը։ Հ. Ակինեան կ'եզրակացնէ. խմբագիրը Թ. գարէն կ'երևայ» (749)։

Վախ մը կ'ունենաս մտածելով, որ թերևս իր գրքի երրորդ հատորին մէջ, եթէ կամ երբ հրատարակուի, Հ. Ակինեան կըրնայ խմբագրողը նոյնացնել Ղևոնդի հետ! ինչո՞ւ չէ։ Ի՞նչ կայ անհնարին սլացիկ մտքի մը համար, որ կրնայ եղիշէեն երկու հարիւր տարի վերջ զեղծարար մը մէջ տեղ բերել, որ անիմանալի հրաշքով կամ ոևէ կախարդութեամբ մը եղիշէի պատմութեան բոլոր ձեռագիրները կ'անյայտացնէ Հայաստան աշխարհէն և միևոյն եղիշէի անունով իր թշուառական անճաշակութեամբ գրի առած Աւարայրի պատմութիւնը արևու լոյսին կը բերէ։

Թշուառական անճարակութեամբ բառերը գործածեցի հետևելով Հ. Ակինեանին, ինչպէս քիչ վերջ ցոյց կուտանք։

5

Հիմա որ լաւ գէշ յանցապարտին ժամանակը գտանք, տեսնենք թէ ի՞նչ կարողութեան տէր մէկն էր։ Ռու և իմ կարծիքը, թէ նման անօրինակ զեղծարարութիւն մը ի կատար հանելու համար ստահակը խիստ ճարպիկ մէկը եղած պէտք է ըլլայ՝ ոևէ կշիռ չունի։

Հետեւինք հզօր երեւակայութեամբ օժտուած Հ. Ակինեանի ցուցմունքներուն։

«Խմբագրիչը, որ այսպիսի չարափոխութիւն մը մտաբերած է գործել, շատ հնարագէտ և իմաստուն մը չի թուիր եղած ըլլալ և ոչ ալ քաջ ծանօթ մը ե. դարու քաղաքական կացութեան» (59)։

Ինչ մը կը քաջալերուինք, երբ Հ. Ակինեանի խմբագրիչի տգիտութեան մասին միեւնոյն միտքը կ'արտայայտէ 150 էջ ճամբորդելէ վերջ.

«Արդէն քանիցս առիթ եղաւ ըսելու, թէ խմբագիրը գլխաւորապէս Սկզբնագրին անուններուը փոխելով կատարած է կեղծիքը։ Եւ որովհետև անմիտ կերպով կատարած է այս գործողութիւնը, առանց պատմական հասկացողութեան . . .» (204)։

Ինչ մը կը տխրինք, երբ կը կարդանք աս.

«Խմբագրիչը հակաքաղկեդոնական մ'է և լաւ տեղեակ 448–451 տարիներու եկեղեցական պատմութեան» (267)։

եթէ լաւ տեղեակ էր եկեղեցական պատմութեան, ուրեմն ծանօթ էր նաև քաղաքական կացութեան, քանզի փարպեցիէն գիտենք, որ սոյն տարիներուն եկեղեցականութիւնն էր մղիչ ուժը հայ կեանքի բոլոր գործունէութեան։

Բայց խմբագրիչը այնքան ալ անմիտ կերպով կատարած չերեւիր իր աշխատանքները։ Մխիթարեսեհի նամակին տրուած պատասխանի մասին գրելուն, Հ. Ակինեան սոյն պատասխանը խմբագրի երեւակայութեան արդիւնք համարելուն, կ'ըսէ. «Այս տեղ իրեն աղբիւր ունեցած է խմբագիրը զանազան գրուածքներ, հայրապետական, վկայաբանական և փիլիսոփայական, որոնց մէկ կատարած է փոխառութիւններ, երբեմն քառական իսկ» (629)։

Հա՛, ասանկ։ Գոնէ հնարագէտ և իմաստուն մէկը թող ըլլայ զեղծարարը։

Եւ այժմ կը գիտենք խմբագիրը, որ եղիշէէ 100 կամ 200 տարի վերջ կը սկսի Սկզբնագրի վրայ կատարել իր վիրաբուժական մանուածապատ գործողութիւններըը, նպատակ ունենալով . . . վաստակ Սիւնիի Ճիշատակարան մը գրել։

Իսկական եղիշէի մասին Հ. Ակինեանի

կարծիքը չատ բարձր է։ Յառաջաբանին մէջ ակնարկելով սոյն եղիշէի Պատմութեան, կ'ըսէ. «Սքանչելի պատմագրին, հզօր ճարտասանին հոյակապ կառուցուածքը» (է)։ Կամ, «ճարտար մատենագրին և սքանչելի հռետորին» (59)։

Ինչէ՞ն և ինչպէ՞ս գիտէ այս ամէնը։

Սկզբնագրի հոյակապութեան մասին՝ Հ. Ակինեան իր եզրակացութիւնը մի միայն մեր այժմ ունեցած եղիշէի ուսումնասիրութենէն կրնայ հետեւցնել, որը գործն է, կ'ըսէ, չարագործ խմբագրիչին։ Եթէ խմբագրուած եղիշէէն չկարենանք քաղել էջեր, որոնք Սկզբնագիրէն են և մեզի ցոյց կուտան «սքանչելի պատմագիրը և հզօր ճարտասանը, և այլն», այն պարագային Հ. Ակինեանի գաղափարը իսկական եղիշէի առինքնող սքանչելի ոճի մասին կը մնայ լոկ ենթադրութիւն մը։

Եւ ի՞նչ է բազմագէտ Մխիթարեանին կարծիքը այժմեան եղիշէի գրքի ոճին և յօրինուածքի մասին։

«Եղիշէի Պատմութեան բովանդակութիւնը թոհ ու բոհ մըն է, անձև անկերպարան, անմիաւոական ե. դարու քաղաքական հանգամանքներուն, անհամաձայն ժա-

մանակակից տոհմիկ և օտար ազբիւրներու ... լեզուն անհամեմաչխ է ե. գարու բարբառին ... հիւսուածքը խայտաբղէտ, մուրացածոյ տարրերով անկուած մըն է» (4)։

141րդ էջին մէջ Հայրը կը կրկնէ. «Ձեմ գտներ բառ որակելու եղիչէի մատեանին այժմեան խմբագրութիւնը, վերագոյն անուանած էի զայն թոհ ու բոհ մը. կը մնամ նոյնին վրայ»։

«Անձոյլ համագրութիւն մը անմիասնական տարրերու» (9)։

«Ցեցած մի միայն Ղազար Փարպեցւոյ ի. Դրուագին վրայ (խմբագրիչը) ձեռնարկած է այս ձեւափոխութիւնը, և այն չափազանց մեծ անհասկացողութեամբ և անճարակութեամբ» (59)։

«Եղիչէի Պատմութեան ոչ միայն խօստաբանութիւններն են թարկուած են փոփոխութեան, այլ և ամբողջ բնագիրը վերիվայր յեղաշրջուած է, ասով նաև բովանդակութիւնը տուժած է իր հարազատութիւնը, մանաւանդ թէ առած է անճանաչելի կերպարանք» (138)։

«Թէ խմբագիրը Սկզբնագիրը չատ տեղ փոխած է, այլանդակած է, անճանաչելի դարձնելու չափ ...» (344)։

«Սկզբնագիրը չատ տեղ անճանաչելի դարձած է ետեւառաջութիւններով, յաւելուածներով և յապաւումներով» (521)։

Այ, Հայր Սուրբ, ի՞նչ կ'ըլլար գտած զեղծարարդ գոնէ հնարամիտ և ճարտար մէկը ընէիր։ Ձե՞ս տեսներ թէ որքան դառնահամ դեղահատ մը կը հրամցնես մեզի երբ կ'ըսես թէ՝ հայ պատմագրութեան այս տարօրինակ կեղծիքը կատարողը անճարակին մէկն էր։ Գոնէ թոյլ տալու էիր, որ տխուր մխիթարութիւնը ունենայինք ըսելու. «Լէհ, չարախորհուրդ զեղծարարը առանկ գժպհի ապուր մը խառներ է, բայց Եամաև ճարպիկ բան մըն է եղեր»։

Վերջապէս, մեր ալ արժանապատուութիւնը կը վիրաւորուի այս տեսակ համբակ գրչակին ի տես, երբ 13 տող մէջբերումի կ'ընես եղիչէէն, և խմբագրի «անտաչ գըրչին» ակնարկելով կը գրես. «Բերականական տեսակէտէ նայելով տողերուս, չենք գտներ հոն և ոչ մէկ նախադասութիւն, որ ըստ օրինաց կազմուած ըլլայ» (642)։

Իսկ ի՞նչ արժէք կը ներկայացնէ այժմ մեր ունեցած եղիչէն, որու մասին դարեւրով հայ մատենագրականութիւնը այնքան խանդոտ գովասանք չռայլեր է, (կ'երեւի իրենց տգիտութեան պատճառաւ)։

6

Բայց չարագործի կողմէ այս անճանաչելի դարձած մատեանը, այս վերիվայր ջրջուած թոհ ու բոհը, այս աւերակոյտը («Այժմեան խմբագրութենէն, ուր աւերակոյտ մը ունինք միայն») (580), այնքան ալ անճանաչելի չէ, ոչ ալ թոհ ու բոհային աւերակոյտ, քանզի իր գրքի սկիզբներուն Հ. Ակինեան նոյնիսկ զեղծարարի մասին գաղջ բարեացակամութեամբ կը խօսի.

«Անխղճութիւն էր գործածը. բայց եղած է գոնէ բարեխիղճ նախնական բնագրին խնայել ըստ կարելւոյն՝ պահպանելու համար ճարտար մատենագրին և սքանչելի հեւտորին ոսկի խօսքերը անփոփոխ՝ հնաբաւորութեան սահմանին մէջ։ Այս բարեբախտութիւն է Ա–Գ Ցեղանակներու մէջ Սկզբնագիրէն փրկուած է չատ մաս. այսպէս նաև Դ–Զ Ցեղանակներու մէջ գոնէ էական կէտերը։ Տուժած են դէպքերուն մանակից անձինքներու անունները, բայց պատմական դէպքերը ճանաչելի են իրենց նկարագրով» (59)։

Ա՜հ, Հայր պատուական, գութ ունեցիր ընթերցողիդ։ Ի՞նչ անիմանալի մտածմարզանքներ են ասոնք։

Ա. Ցեղանակին մէջ Սկզբնագրէն փըրկըւած է չատ մաս! Իրա՞ւ կ'ըսէք։ 90 էջ ճամբօրդելէ վերջ ալ տակաւին միեւնո՞յն միտքը ունէիք. «Ամբողջ Ա. Ցեղանակն առհասարակ իւր այժմեան կերպարանքին մէջ չթուիր սկզբնական։ Անոր բովանդակութիւնը կամ կրկնութիւնն է Բ. Ցեղանակին և կամ անկէ փրցուած էջ մը կը ներկայացնէ՝ ինքն իւր մէջ չի կազմեր ամբողջութիւն, միատնական միտք, չ'ամփոփեր որոշ ժամանակ։ Ջունի նաև ինքնայատուկ սկզբնաւորութիւն, պատշաճ եղիչէի ճառագրական ոճին։ Ամբողջը կը համարիմ խմբագրչէն» (149)։

Ի՞նչ արժէք որպէս պատմութիւն։ Ի՞նչ արժէք որպէս գեղեցիկ գրականութիւն։ Ոչ մէկ արժէք։ Երկու ճակատի վրայ ալ։

«Այժմեան խմբագիր Եղիչէն կեղծիք է, զուրկ պատմական արժէքէ» (207)։

«Այս կերպարանքի մէջ պատմուածքը աւելի ճարտասանական չարագրութիւն քան պատմական գրուածք կը ներկայանայ» (521)։

Իսկ որպէս գեղեցիկ գրականութիւն հարկ կա՞յ կրկնելու Հ. Ակինեանի գաղափարը, երբ համբակ խմբագիրը կը խորովէ

նոյնիսկ քերականական կանոններու իր տգիտութեամբ։

«Խմբագիր Եղիշէի մէջ ոչ միայն լեզուն ասպարէսներով հեռու է Ե. դարու լեզուի նկարագրէն, այլև կը զանազանուին Զ. դարու հեղինակ սուրբ և ականատես պատմագիր Եղիշէի և Է. դարու խմբագիր սուն, երազատես Եղիշէի լեզուներու մէջ ինքնատիպ հնչիւնները» (206)։

Հետեւեալը մեզի անհասկնալի է.

«Իսկ բնագրին ստացած տխեղծ կերպարանքը, իրողութեանց չփոթ ցուցադրութիւնը . . . կը բերեն բիծ ճարտար մատենագրի անուան, որ հայկաբանութեան և գեղեցիկ ոճի հեղինակ ճանչուած է» (522)։

Ո՞ր ճարտար մատենագրի։ Իսկակա՞ն Եղիշէի։ Բայց անկէ ճանաչելի գրութիւն մը չունինք, ըստ Հ. Ակինեանի, որ հայկաբանութեան և գեղեցիկ ոճի հեղինակ ճանչցնէր զինք մեզի։ Չէ՞ որ Սկզբնագիրը խարդախուած է։ Միթէ ըսել կ'ուզուի թէ ճարտար մատենագիրը խմբագի՞րն է, որու վարկին բիծ կը բերեն բնագրին ստացած տխեղծ կերպարանքը և իրողութեանց չփոթ ցուցադրութիւնը։

Այս անչուշտ աննչան դիտողութիւն մ'է Հ. Ակինեանի բանասիրա–վերլուծական լաբիւրինթոսին մօտ և մենք այնքան ալ բծախնդիր չենք ըլլար կանգ առնելու, այլ յիշելով կ'անցնինք։

Հ. Ակինեան, որ այնքան կը սիրէ հեղինակներէ բազդատական հատուածները քով քովի դնել իրեն առաջադրած ոևէ տեսակէտ մը ապացուցանելու համար, կը զլանայ Եղիշէի բնագրէն և խարդախուածէն նմոյշներ տալ, որը այս պարագային չափազանց ձեռնտու պիտի ըլլար իրեն։

Չի կրնար ըսել թէ բնագիրը թոհ ու բոհ է և անճանաչելի, քանզի խմբագրուած Եղիշէի Դ. Ցեղանակէն 44 տող կ'արտագրէ և կ'ըսէ թէ «տողերս Սկզբնագիր Եղիշէին կը վերաբերին» (217)։

Կ'երեւի խմբագրի անզգոյշ մէկ վայրկեանին հանդիպեր է, որ այս 44 տողերու մէջ յիշատակուած Մոգպետի խօսքերը եզածին պէս ձգուեր է։

Լաւ որ խմբագրողը չէ գրած այն չոգեպինդ արագութեամբ որ Հ. Ակինեանի երկու հատորները աննհաճոյ սխալներով կը լեցնէ։ Չոր օրինակ, ի՞նչպէս բացատրել հետեւեալը բացի հմտառատ Հօր ճեպընթաց վազքով։

Հայր Ակինեան կը խօսի եղիշէի և Բարծումայի մասին։ Մծբինի եպիսկոպոս Բարծուման մեռած է 492 կամ 494 թուին (61)։ Հ. Ակինեան կը գրէ. «Բայց թէ Բարծուման հանդիպա՞ծ է Մոկաց լեռներու վրայ ճգնող եղիշէի մը, եղա՞ծ է հմուտ հայերէնի, կարդալ և հասկնալու չափ եղիշէի մատեանը, այս կը ձնայ վիճելի» (63)։ Շատ բարի։ Բայց անմիջապէս կը շարունակէ. «Ան անվիճելի է սակայն, որ եղիշէի մատեանը 590էն առաջ հրապարակ չէր կրնար եկած ըլլալ»։ Շատ ոչ–բարի։ Եթէ անվիճելի է, որ եղիշէի գիրքը 590էն վերջ հրապարակ եկաւ, ալ 494ին մեռնող Բարծումայի գայն տեսնելը վիճելի չի կրնար ըլլալ, այլ անկարելի։

Ինչի՞ մը ուշադրութիւն որքա՞ն չարչարանք պիտի խնայէր ընթերցողին և, ինչո՞ւ չէ, նաև Հ. Ակինեանին, քանզի եթէ իր գիրքը տպուելէն վերջ կրկին կարդաց գայն, ի՞նչ կը զգայ ի տես նման յայտարարութիւններու։

7

«Սկզբնագիր եղիշէի ձայնը պէտք է լսել աւերակներու տակէն» (207), կը գրէ Հ. Ակինեան։

Շատ լաւ։ Կը խորհիմ թէ՝ իր հիմնական թեզը ապացուցանելու համար այս միակ ծրարամաբանական քայլն է։ Այսինքն՝ Սկզբնագիր եղիշէին գոյութիւնը կրնայ փաստուիլ միմիայն ներկայ մեր ունեցած եղիշէն ուսումնասիրելով։ Քանզի Սկզբնագիր եղիշէէն ուրիշ գրութիւններ չունինք և ոչ ալ միւս հին հայ մատենագիրներու մէջ ուեւէ յիշատակութիւն կայ այս իսկական եղիշէի մասին։

Ձեռքս ունեցած եղիշէն 153 էջ է, (Վենետիկ, 1859)։

Սկիզբի երկու էջը, 5 և 6, որ ընծայականն է, ձնացած է անվթար, կ'ըսէ Հ. Ակինեան, «Մրբագրիչը հարկ չէ տեսած փոփոխելու զայն, որովհետև նկատած է ամբողջն այլաբանական» (131)։

Սա կամայական յայտարարութիւն մ'է, որու համար ուեւէ փաստ չունի Հ. Ակինեան բացի իր խօսքը։ Որովհետև սոյն ընծայականին մէջ ժամանակի մասին ուեւէ ակնարկութիւն չկայ, Հ. Ակինեան յարմար կը դատէ բարեհիշ մը տալ անգութ, անպէտ և չարագործ ղեղծաբարին, որ այս

երկու էջը չէ չարափոխած։ Թէև կ'ակնկալէինք որ Հ. Ակինեան այս երկու անվթար մնացած էջերու ցուցադրած աքանչելի հայկաբանութիւնը — չէ՞ որ իսկական եղիչէին են սոյն զոյգ էջերը — բազդատէր փոխուած էջերու անճարակ հայկաբանութեան հետ։ Ինչո՞ւ այս պատեհութիւնը փախցուցեր է, երբ այդ այնքան պիտի սաստկէր իր առաջադրած ենթադրութիւնը զօրացնելու։

Անցնինք։

Ա. Ցեղանակը, ինչպէս տեսանք վերև, Հ. Ակինեան կ'ըսէր թէ «Ամբողջը կը համարիմ խմբագրչէն»։ Ինչո՞ւ։ Որովհետև «ինքն իւր մէջ չի կազմեր ամբողջութիւն, միաոնական միտք, չ'ամփոփեր որոշ ժամանակ։ Զուտնի նաև ինքնայատուկ սկզբնաւորութիւն պատշաճ եղիչէի ճառագրական ոճին» (149)։

Բայց Հ. Ակինեան կ'ապշեցնէ մեզ իր հնարամիտ կարողութեամբ երբ մինակ վեց էջնոց Ա. Ցեղանակին մէջէն 19 տող վեր կ'առնէ. «Նաև արջք օրհասականք, ևայլն» . . . և կ'ըսէ. «եղիչէի այս ամբողջ հատուածը, ինչպէս ինծի կ'երեւայ, նախնաքար կը գտնուէր վերջաբանին մէջ, ուստի մասն էր է. Ցեղանակին. խմբագրողը չէ

հաւնած և զետեղուած է Ա. Ցեղանակին մէջ, բոլորովին անյարմար տեղ մը» (67)։

Ի՞նչ կրնանք ըսել։ Անցնինք։

Բ. Ցեղանակ։ «Այժմեան օրինակին մէջ Բ. Ցեղանակին նիւթ մատակարարած է նաև Սկզբնագրին Ա. Ցեղանակը» (148)։ Ինչէ՞ն գիտէ Հ. Ակինեան Սկզբնագրին Ա. Ցեղանակը, և ի՞նչ հիման վրայ կ'ըսէ թէ այդ նիւթ մատակարարած է այժմու Բ. Ցեղանակին։ Զոր ինչ ասացի՝ ասացի։

Գ. Ցեղանակ. 'Վասն Միաբանութեան Սուրբ Ուխտին եկեղեցւոյ', Հ. Ակինեան կ'ըսէ. «կ'ենթադրէ և է՛ արդեամբք այն ուխտն, որ կնքուեցաւ 572ին Հայոց և Յունաց մէջ» (151)։

Ա՛հ, աւերակներու տակէն Սկզբնագիր եղիչէի ձայնն է որ կը լսէ Հ. Ակինեան, բայց չյաժարիր սոյն Գ. Ցեղանակը վերլուծելով ըսել թէ, ահա այս և այս տողերու հիման վրայ է որ 572 թուականի ուխտին կը վերագրեմ այս Ցեղանակը։

Բայց հոս ալ Հ. Ակինեան հիանալի ճարպիկութեամբ 40–50 տող վեր կ'առնէ ուր Մոգպետը կը խօսի, և կ'ըսէ. «Տողերս Սկզբնագիր եղիչէին կը վերաբերին. տեսարանը Դուինոյ առջև կը կատարուի»։

Երախտապարտ ենք, Հայր, թատերաբեմն ալ որոշելուդ համար, քանզի որքան մտքի քրտինք թափեցինք յիշածդ տողերու և ամբողջ Դ. Ցեղանակի վրայ, չկըրցանք քաղաքը որոշել։

Դ. Ցեղանակի, որ միայն վեց էջ է, պարուննակութեան մասին չէ որ խմբագրիչը կը ձաղկէ, այլ վերնագիրը չարափոխելուն համար, որը մեզի զարմանք պատճառեց։ Ներկայ վերնագիրն է. «Վասն երկպառակութեան իշխանին Սիւնեաց և անօրէն ընկերաց իւրոյ»։

Հ. Ակինեան. «Դ. Ցեղանակ. 'Երկպառակութիւն ոմանց բաժանելոյ ի նմին սուրբ ուխտէ'։ Խմբագրիչը, որ եղիչէի վարդանանցէն վաւակագիրք մը յերիւրել կը ձգտի, այս խոստաբանութիւնը խեղաթիւրած և վերածած է. 'Վասն երկպառակութեան իշխանին Սիւնեաց և անօրէն ընկերաց իւրոյ'» (153)։

Ի՞նչ պէտք մեկնաբանութիւններու։ Անցնինք։

8

Որքան յախուռն և վճռական է Հ. Ա-

կինեան։ Արդեօք երկար տարիներ բանասիրական դաշտերու մէջ աշխատիլն է զինք այսքան յանձնապաստան դարձուցած, այն աստիճան որ չի վարանիր կտրական վճիռներ արձակելու աջ ու ձախ։

Բ. Ցեղանակի մէջ կը գտնուի Մխիթարեսեւի նամակը և Հայոց պատասխանը սոյն նամակին։ Այս երկու նամակները կը գրաւեն տասներկու էջ։

Հ. Ակինեան կ'ըսէ թէ Մխիթարեսեւի նամակը կեղծիք է (ստորագծումը իրեն) և խմբագրին ստեղծագործութիւնը (592)։ Հայոց պատասխանն ալ յօրինուած է խմբագրէն (629)։

Շատ լաւ, թող անանկ ըլլայ։ Բայց մեր զարմանքը չենք կրնար զսպել երբ հնարագէտ Հայրը իր կողմէ հետեւեալ գաղափարը կը յայտնէ. «Ինձ կը թուի թէ ոչ թէ Պատասխանս Նամակէն, այլ ընդհակառակը Նամակը Պատասխանէս ետքը գրուած է» (629)։

Ի՞նչ հարկ կար այս «Ինձ կը թուի»ին։ Մեղք չէ՞ մեզի, որ արդէն լաբիւրինթոս մը առաջնորդուած ենք, ուրկէ ոչ միայն ինքզինքնուս դուրս հանելու կը ջանանք, այլ նաև մեզ հոն առաջնորդողը։

Հայ բանասիրութեան մէջ Թերեւս ան-
նախընթաց բռնազբօսիկ եւ կամայական
վերլուծման կարկառուն օրինակը մեզի կը
հայթայթէ Հ. Ակինեան, երբ Սկզբնագիր
Եղիշէի եօթը Ցեղանակներու ժամանակը
կուտայ (145).

Ա. 540–570 ժամանակ։

Երեսուն տարուայ չրջան։ Ուսկի՞ց կը
ճչդէ այս ժամանակաշրջանը։ Մեր ունե-
ցած Եղիշէի Ա. Ցեղանակէն։ Այդ Ցեղա-
նակը ընդամէնը մինակ վեց էջ է, ուր ա-
ռաւելապէս կը խօսուի Յազկերտ Թագա-
ւորի մասին։ Ոչ մէկ դոյզն ցուցմունք վե-
րոյիշեալ 30 տարիներու դէպքերու մասին։
Եւ արդէն Հ. Ակինեան ինքն իսկ ակնար-
կելով Ա. Ցեղանակին և Բ. Ցեղանակի ա-
ռաջին վեց էջերուն՝ կը վճռէր. «Ոչ մի
պատմական արժէք չունի այժմ Պատմու-
թեան 7–18 էջերը» (582)։

Բ. Ցեղանակ, 570–572.
Գ. Ցեղանակ, 572–576.
Դ. Ցեղանակ, 575–576.
Ե. Ցեղանակ, 576.
Զ. Ցեղանակ, 575–576.
Է. Ցեղանակ, 577–595։

Որպէսզի կարելի ըլլայ ոևէ բանա-

սէրի կամ պատմագրի լուրջ նկատողու-
թեան առնել վերեւի չարքը, Հ. Ակինեան
զանոնք հետեւցուցած ըլլալու է մեր այժ-
մեան «աւերակոյտ», «թոհ ու բոհ» Եղի-
շէի պարունակութեան գիտական վերլու-
ծումէն։

Ան չէ ըրած, որովհետև չէր կրնար։
Իրեն հնարած վարկածը ապացուցանելու
համար ցուցմունքներ չգտնելուն՝ ստիպ-
ուած «կեղծիք, զեղծարար, աւերակոյտ,
թոհ ու բոհ, ևայլն» եղրակացութիւններու
անթացուպը կը գործածէ, որպէսզի ներ-
կայ Եղիշէէն ապացոյց ուզողներուն կա-
րենայ պատասխանել թէ, Եղբայր, ի՞նչ-
պէս այդ թոհ ու բոհեալ աւերակոյտէն մէջ-
բերում կրնամ ընել, երբ զեղծարարը այն-
քան անխղճօրէն վերիվայր չրջած է ամէն
ինչ։

Ուստի՞։

Ուստի մուստի չկայ։ Կ'ընդունիս ըսած-
ներս և այդպիսով Եղիշէի մատեանը որպէս
պատմական աղբիւր ոչնչացուցած կ'ըլլանք։

9

Եթէ Հ. Ակինեան սկսնակ բանասէր մը

ըլլար, իր այս 779 էջ գիրքը կարդալէ վերջ (տակաւին Գ. Հատորն ալ պիտի գայ) ա-ռանց խղճահարութեան և ամենայն լըր-ջութեամբ պիտի թելադրէինք.

«Բանասիրութիւնը երիտասարդ Ակին-եանի յարմար ասպարէզ մը չթուիր ըլլալ, դատելով այս երկու հատորներէն: Կը գը-նահատենք իր եռանդը, բայց վնասակար կը համարինք զայն հեղինակին, երբ անոր կը տիպէ անհաւանական վարկածներ որ-դեգրել, և զանոնք ապացուցուած տես-նելու փութաջանութենէն մղուած գինք քառազբօսիկ եզրակացութիւններու կ'ա-ռաջնորդէ: Կամ գինք փորձութեան կը ձգէ՝ կարծիքէն իրողութիւն մը հաստատելու, փոխանակ իրողութենէն՝ կարծիք: Եւ մա-նաւանդ իր զարգացման համար վնասակար կը գտնենք իր չոգեպինդ արագութեամբ գրելը, որ յաճախ հակասութիւններու մէջ կը գլտորէ հեղինակը»:

Խորենացիի և Եղիշէի վերաբերմամբ Հ. Ակինեանի ելոյթը նկատի ունենալով, դժբախտաբար վերի մտքերը բարեփոխելու ճամբայ մը չենք տեսներ:

Մենք գոհացանք մի միայն իր գիրքը քննելով, ցոյց տալու չփոթը որ կը տիրէ

հեղինակին մտքին մէջ, սկսած իր անհա-ւանական ենթադրութենէն, մինչև խառ-նափնթոր հակասութիւնները:

Մեր հին պատմութիւնը արդէն մթին կէտեր շատ ունի, հարկ չկայ զանոնք ալ աւելի մթագնելու հապճեպ մտամարզանք-ներով: Տրամաբանական և մեթոտիկ վեր-լուծումէ պէտք չէ չեղինք նոյնիսկ եթէ եզրակացութիւնը սիրելի չըլլայ մեզի: Մեր բանասիրութեան ճամբան խոչնդոտներով լի արահետ մ'է, ուր պէտք է ընթանանք քայլ առ քայլ, և ամէն մէկ քայլ մխիթա-րամաբանօրէն օղակուած:

Մենք երջանիկ պիտի համարինք ինք-զինքնուս՝ եթէ Հ. Ակինեան յաջորդ գեղ-ձարարի եռեւէն երթալուն մօտենայ իր ձանր աշխատանքին որպէս գիտնական մը:

Այդ կը պահանջէ, ի միջի այլոց, Հայ Պատմութիւնը:

ՀՀ Ազգային գրադարան
NL0370685

63.137